

Prof. Dr. Darhan KIDIRALI
Doç. Dr. Gaybulla BABAYAR

ORTAK TÜRK TARİHİ

(En Eski Dönemlerden XV. Yüzyıla Kadar)

© Uluslararası Türk Akademisi, 2022

Bu ders kitabı, Türk Devletleri Teşkilatı Devlet Başkanları Zirvesi kararı uyarınca Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye Eğitim Bakanlıkları tarafından onaylanmıştır.

Ders kitabı Uluslararası Türk Akademisinde hazırlanmıştır.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	7
--------------	---

I. BÖLÜM

DÜNYA TARİHİ ÇERÇEVESİNDE TÜRK DÜNYASI

1. TÜRK HALKLARININ DÜNYA TARİHİNDEKİ YERİ.....	10
2. TÜRK DİLLERİ	11
3. TÜRK ADININ ANLAMI	14
4. TÜRK HALKLARI COĞRAFYASI	15
5. TÜRK HALKLARININ ATA YURDU	16
6. TÜRK GÖÇLERİNİN SEBEPLERİ VE SONUÇLARI	17
7. ORTA ASYA'NIN EN ESKİ KÜLTÜRLERİ	18
8. ÖN TÜRKLER	20
9. SAKALARIN SOSYAL, EKONOMİK VE KÜLTÜREL HAYATI.....	21

II. BÖLÜM

HUN İMPARATORLUKLARI VE SONRAKİ TÜRK DEVLETLERİ

1. ASYA HUN İMPARATORLUĞU	25
2. USUN DEVLETİ.....	27
3. KADİM KIRGIZLAR.....	28
4. KANGÜY DEVLETİ	28
5. PARKANA (DAVAN) DEVLETİ.....	29
6. KUŞAN İMPARATORLUĞU	30
7. AVRUPA HUN İMPARATORLUĞU	32
8. GÜNEY HUN DEVLETİ	33
9. AK HUN (EFTALİT) DEVLETİ.....	34
10. JUAN-JUAN KAĞANLIĞI	36
11. HUN İMPARATORLUKLARI VE SONRAKİ TÜRK DEVLETLERİ DÖNEMİNDE SOSYAL, EKONOMİK VE KÜLTÜREL HAYAT	37

III. BÖLÜM

TÜRK KAĞANLIKLARI

1. KÖK TÜRK KAĞANLIĞI.....	40
2. AVAR KAĞANLIĞI.....	44
3. HAZAR KAĞANLIĞI	45
4. TÜRGEŞ KAĞANLIĞI.....	47
5. UYGUR KAĞANLIĞI.....	48
6. KOÇU UYGUR DEVLETİ	49
7. KARLUK YABGULUĞU	51
8. KIRGIZ KAĞANLIĞI.....	51
9. KİMEK VE KIPÇAK DEVLETLERİ	53
10. TÜRK KAĞANLIKLARI DÖNEMİNDE SOSYAL, EKONOMİK VE KÜLTÜREL HAYAT	57

IV. BÖLÜM İLK TÜRK İSLAM DEVLETLERİ

1. ORTA ASYA'DA İSLAMİYET'İN YAYILMASI	61
2. OĞUZ YABGULUĞU	62
3. KARAHAHLILAR HAKANLIĞI	64
4. SACOĞULLARI	70
5. İDİL BULGAR DEVLETİ	72
6. GAZNELİLER DEVLETİ	73
7. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ VE TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ	75
8. İLDENİZLİLER (AZERBAIJAN ATABEYLERİ) DEVLETİ	81
9. HAREZMŞAHLAR DEVLETİ	84
10. İLK TÜRK İSLAM DEVLETLERİNDE SOSYAL, EKONOMİK VE KÜLTÜREL HAYAT	86

V. BÖLÜM TÜRK KAĞANLIKLARI

1. MOĞOL İMPARATORLUĞU	92
2. ALTIN ORDA DEVLETİ	93
3. ÇAĞATAY DEVLETİ	98
4. MOĞOLİSTAN (DOĞU ÇAĞATAY) HANLIĞI	100
5. İLHANLILAR DEVLETİ	101
6. KUBİLAY HANLIĞI	101
7. TÜRK-MOĞOL DEVLETLERİNDE SOSYAL, EKONOMİK VE KÜLTÜREL HAYAT	102

VI. BÖLÜM TÜRK DÜNYASI (XIII-XV. YÜZYILLAR)

1. DELHİ SULTANLIĞI	107
2. MISIR MEMLUK DEVLETİ	109
3. OSMANLI İMPARATORLUĞU	111
4. TİMURLULAR DEVLETİ	120
5. KARAKOYUNLULAR DEVLETİ	129
6. AKKOYUNLULAR DEVLETİ	131

VII. BÖLÜM TÜRK DÜNYASININ ORTAK MANEVİ VE KÜLTÜREL MİRASLARI

1. TÜRK HALKLARININ ORTAK DESTANLARI	135
2. TÜRK HALKLARININ ORTAK MANEVİ DEĞERLERİ	139
3. TÜRK HALKLARININ ORTAK MADDİ KÜLTÜRÜ	148
4. TÜRK HALKLARININ ORTAK MİLLÎ OYUNLARI	150
SÖZLÜK	155
KAYNAKÇA	162

ÖN SÖZ

Türk dünyası; dünya tarihinde silinmez iz bırakan, Büyük Bozkır Medeniyeti'nin temelini atan ve şehir kültürünü geliştiren ortak etnik, kültürel ve manevi bir bütündür. Türkler, Avrasya coğrafyasında eski tarihlerden beri var olan, büyük imparatorluklar ve güçlü devletler kurmayı başaran bir millettir.

1991 yılında Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını elde etmeleriyle Türk dünyasında kültürel, siyasi ve iktisadi yönden karşılıklı ilişkiler hız kazanmış; bu ilişkilerin daha da artması ve sağlam bir temele oturtulması için birtakım faaliyetlere ihtiyaç duyulmuştur. Bu faaliyetlerden biri de Ortak Türk Tarihi ders kitabının hazırlanması ve Türk dünyasının eğitim kurumlarında ders kitabı olarak okutulmasıdır.

Türk Devlet Başkanlarının Ankara'da 30 Ekim 1992'de yaptıkları toplantıda Ortak Türk Tarihi kitabının yazılması kararı alınmıştır. 1994-1995 yıllarında kardeş Türk Cumhuriyetlerinin tarihçileri "Ortak Tarih Metinleri"nin yayımlanmasına dair proje başlatmışlardır.

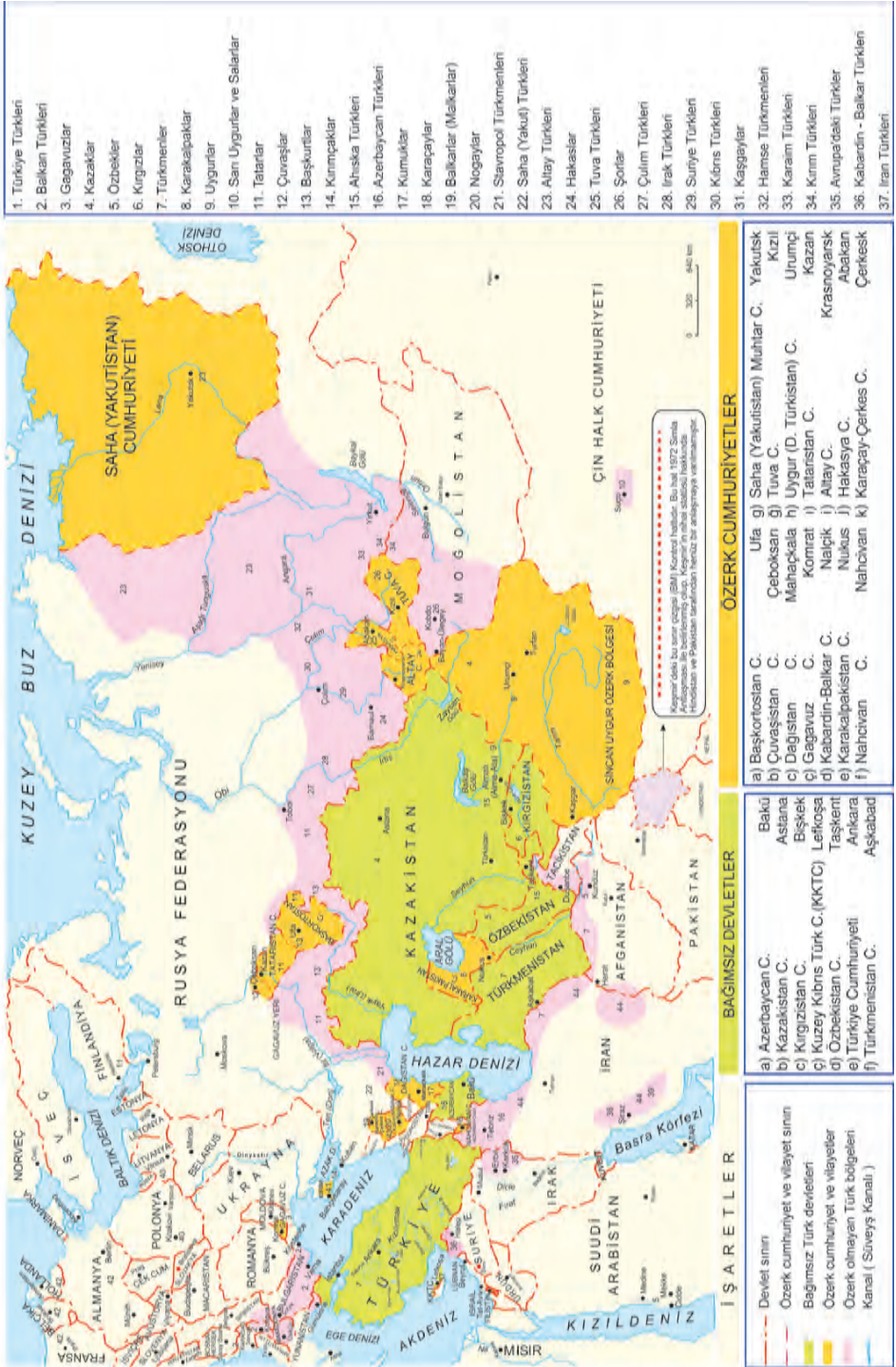
Türk Konseyine üye Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye Cumhuriyetlerinin Devlet Başkanları 23 Ağustos 2012 tarihinde Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te bir araya geldikleri 2. Türk Zirvesi'nde Ortak Türk Tarihi dersinin okutulmasına dair ortak kararı onaylamışlardır. Bu karar Türk Konseyi'nin 16 Ağustos 2013 tarihindeki Gabala (Azerbaycan) ve 5 Haziran 2014 tarihindeki Bodrum (Türkiye) Zirvelerinde yinelenmiştir. Türk Konseyinin kararıyla bu kitabın yazılması görevi 2014 yılında Uluslararası Türk Akademisine verilmiş ve Türk Cumhuriyetlerinden tarihçi uzmanların katılımıyla bir çalışma grubu oluşturulmuştur.

Ortak Türk Tarihi dersinin amacı, genç nesilde Türk topluluklarının ortak geçmiş, dil ve kültüre sahip oldukları düşüncesini husule getirmek, bu vesileyle Türk dünyası arasında karşılıklı saygı ve birlik duygusunu geliştirmektir. Bu ders kitabında Türk topluluklarının bilinen en eski dönemlerinden 15. yüzyıla kadar olan geçmişi, Türk devletleri ve hanedanları tarihi bazında anlatılmaktadır.

Uluslararası Türk Akademisi tarafından hazırlanan Ortak Türk Tarihi kitabı Türk dünyasının ortaokul öğrencilerine ders kitabı olarak okutulması için tavsiye niteliğini taşımaktadır. Her ülke sınıf düzeyini kendisi belirtecektir. Ortaöğretimin Millî Eğitim standartlarına mutabik olarak hazırlanan bu ders kitabı Türk Devletleri Teşkilatına üye ülkelerin Millî Eğitim Bakanlıklarına sunulmuş ve eğitim kurullarınca incelenerek okutulması uygun bulunmuştur.

Bu vesileyle Teşkilata üye devletler Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye Millî Eğitim Bakanlıklarına, ilgili uzman gruplarına, Türk Devletleri Teşkilatına ve Türk Konseyinin Kurucu Genel Sekreteri Emekli Büyükelçi Halil Akıncı'ya teşekkür ederiz.

TÜRK DÜNYASI HARİTASI

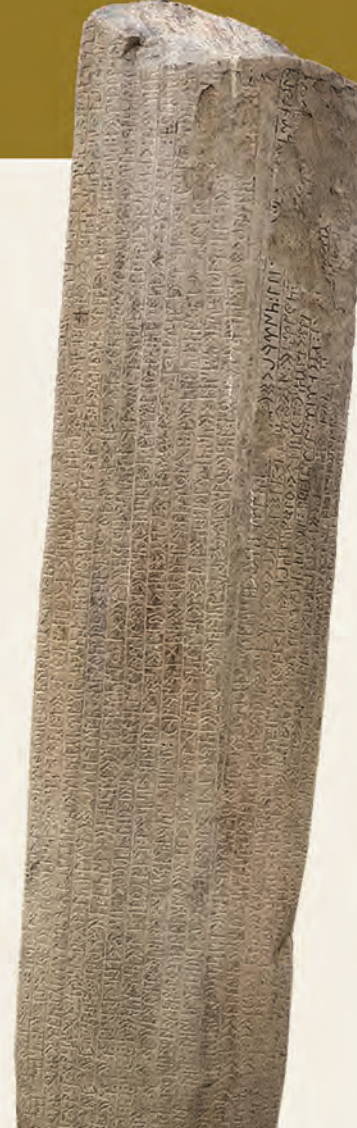
I.

BÖLÜM

DÜNYA TARİHİ ÇERÇEVESİNDE TÜRK DÜNYASI

TEMEL KONULAR

1. TÜRK HALKLARININ DÜNYA TARİHİNDEKİ YERİ
2. TÜRK DİLLERİ
3. TÜRK ADININ ANLAMI
4. TÜRK HALKLARI COĞRAFYASI
5. TÜRK HALKLARININ ATA YURDU
6. TÜRK GÖÇLERİNİN SEBEPLERİ VE SONUÇLARI
7. ORTA ASYA'NIN EN ESKİ KÜLTÜRLERİ
8. ÖN TÜRKLER
9. SAKALARIN SOSYAL, EKONOMİK VE KÜLTÜREL HAYATI

1. TÜRK HALKLARININ DÜNYA TARİHİNDEKİ YERİ

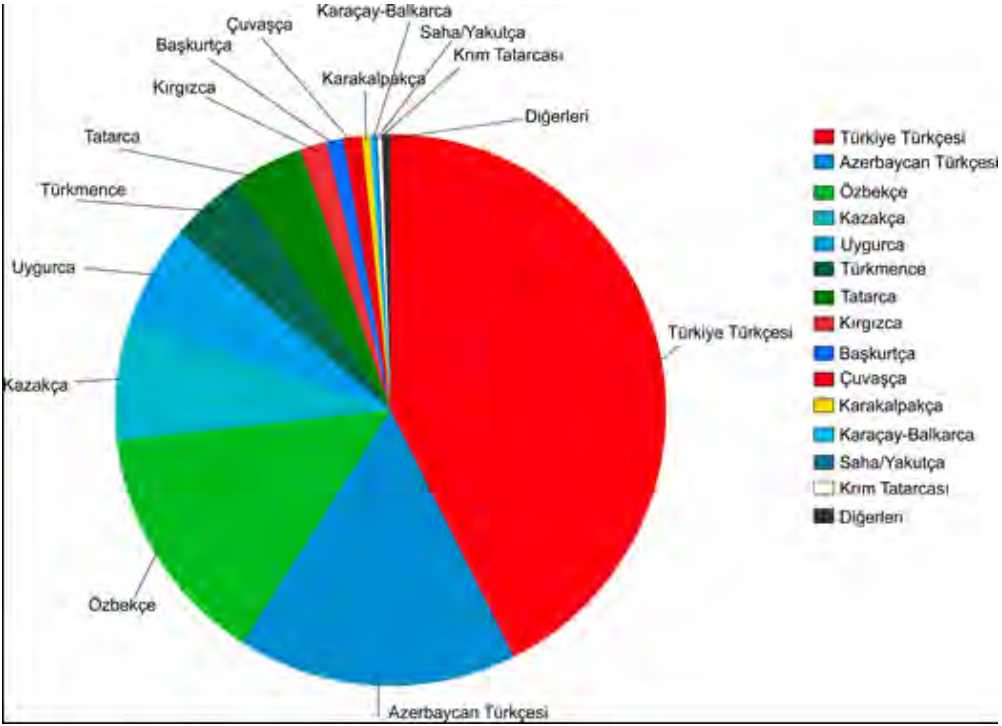
Günümüzde Türk halkları irili ufaklı otuzdan fazla topluluktan oluşmaktadır. Türkler, Asya ve Avrupa kıtaları halklarının belirgin bir kısmını oluşturmakla birlikte bu iki kıtanın birleştiği ve Avrasya olarak adlandırılan geniş bölgede yaşamaktadırlar. Binlerce yıldan beri adı geçen bölgede ve ona komşu ülkelerde faal bir hayat sürdürdükleri bilinen Türkler tarihin her döneminde onlarca büyük devlet kurmuşlardır. Bu devletler kendi egemenlikleri altında çeşitli yabancı dillerde konuşan halkları barındırmıştır.

Şunu ayrıca kaydetmek lazımdır ki Türklere özgü at kültürü, insan- noğlunun uzun mesafelere yayılmasını sağlamıştır. Böylece Türkler geniş bir alanda yaşamaya başlamıştır. Konargöçer at yetiştiriciliğinin yanı sıra kent tipindeki yerleşim yerleri inşa edilmeye başlanmıştır. Bunun sayesinde İpek Yolu üzerindeki ticari ilişkiler de gelişmiştir.

Türk toplumu tek bir atadan gelen birçok kabileden oluşmaktadır. Konargöçer halklar ve komşu yerleşimciler arasında güçlü devletler kurabilen ittifak oluşturma eğilimi vardı. Ataların aynı dili konuştuğu kabile ittifaklarının birbirinden uzakta yaşaması nedeniyle lehçe farklılıkları ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte dilin gramer temelini yapıyı iyice korunmuştur.

Türk toplulukları, Asya, Avrupa ve Afrika kıtaları arasında kültür taşıyıcılığını yapan toplum olarak bilinir. Tarihte Türk devletleri Çin ve Hindistan'dan Doğu Avrupa'ya, Uzak Doğu'dan Yakın Doğu'ya kadar kendi mallarını taşıyan tüccar kabileler için güven sağlayıcı olmuştur. Çeşitli Türk halklarının Avrasya'nın doğusu ve batısı arasında devamlı yeni göç hareketlerinde buldukları bilinir. Onlar yeni geldikleri ülkelerde yeni bir devlet kurarken kendileriyle beraber kültür taşıyıcılığı da yapmışlardır.

Türk toplulukları; tarihin ilk dönemlerinden beri Moğol, Çin, Tibet, Hint, İran, çeşitli Kafkasya toplulukları, Slav, Yunan, Germen, Fin-Ugor ve eski Sibirya kavimleriyle komşu olarak yaşamış ve onlarla kültürel etkileşimlerde bulunmuşlardır.

Görsel 1.1: Türk Dillerinin İstatistiksel Dağılım Grafiği

2. TÜRK DİLLERİ

Türk dilleri ve Türk şiveleri geniş bir alanda ana dil olarak yaklaşık 180 milyondan fazla kişi tarafından konuşulmaktadır. İkinci dil olarak konuşulanlar da sayılırsa yaklaşık 250 milyon kişi tarafından konuşulduğu ortaya çıkmaktadır. Türk dillerinin otuz ayrı dil veya lehçeden oluştuğu bilinmektedir. Bununla beraber Türk dillerinin birçoğu bugün kullanılmamakta ve ölü dil sayılmaktadır. En çok konuşulanları ise sırasıyla Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Özbekçe, Kazakça, Uygurca, Türkmençe, Tatarca ve Kırızcadır.

TÜRK DİLLERİNİN COĞRAFİ DAĞILIMI

Türk dilinin konuşulduğu alan doğudan batıya Uzak Doğu ve Batı Çin'den Doğu Avrupa ve Anadolu'ya kadar, kuzeyden güneye ise İdil-Yayık (Volga-Ural) ve Güneybatı Sibirya'dan Doğu Türkistan, Kuzey Afganistan, Kuzey İran ve Kafkasya'ya kadar uzanır.

Türk dili genel olarak üç büyük koldan oluşur: Kıpçak, Oğuz ve Karluk. Bunun yanında nüfusu sayıca az olan Kuzeydoğu Sibirya, Güney Sibirya ve Ogurca (Çuvaşça) gibi Türk lehçeleri bulunmaktadır.

Kıpçak grubunda bulunan lehçelerde Eski Türkçe söz başı “y” ünsüzü “c” ünsüzüne, söz sonundaki “ğ” ünsüzü ise “v” ünsüzüne dönüşmektedir.

Örneğin Eski Türkçe *yüräk* “kalp, yürek” Kıpçak lehçelerinde genelde *cürek*, *tağ* “dağ” ise *tav / tau* olarak telaffuz edilir.

Oğuz grubundaki lehçeler için Eski Türkçe söz başı “k” ünsüzünün “g” ünsüzüne, “t” ünsüzünün ise “d” ünsüzüne dönüşmesi söz konusudur.

Eski Türkçe *kel-* “gelmek” yerine *gel-*, *tiş* “diş” sözcüğü yerine ise *diş* sözcüğü kullanılır.

Karluk grubundaki lehçelerde ise Eski Türkçe sözcükler aynen korunmakla beraber bu sözcükler ses bakımından değişime uğramıştır.

Bu grubun özelliklerinden biri ünsüz ikizleşmesidir. Örneğin Eski Türkçe *yeti* “yedi (sayı)” *yetti*, *katıg* “katı, sert” *kattık* şeklindedir.

Güney Sibirya lehçeleri bu üç grupla yakınlık göstermekle beraber söz varlığında daha arkaik unsurlar ağırlıktadır. Bu grubun diğerlerinden farkına şu örnek verilebilir: Tuva dilindeki adak “ayak”, Yakutçada atah, diğerlerinde ise ayak yalnız Halaç dilinde hadak şeklindedir.

Ogur grubunun bugünkü tek temsilcisi Çuvaşça, ölü sayılan ve diğer Türk dillerine daha uzak kalan Eski Bulgarcanın mirasçısı olarak kabul edilmektedir. Bu dilin özelliklerinden biri diğer Türk lehçelerinde sonu “z” ile biten sözcüklerin “r” ile bitmesidir. Örneğin Çuvaşçadaki *tahar-* Eski Türkçe’de *tokuz* “dokuz”, Çuvaşçadaki hır- Eski Türkçe’de *kız* “kız” olarak kullanılmıştır. Diğer Türk lehçelerinden epey uzaklaşan diğer bir lehçe ise Kuzeydoğu Sibirya grubuna ait Yakut (Saha) Türkçesidir. Bu lehçede Eski Türkçe söz başı “y” ünsüzü genel olarak “s” ünsüzüne dönüşür. Örneğin Eski Türkçe *yl* “yıl, sene” Yakutça *sil* biçiminde söylenir.

Türk Dilinin Tarihî Gelişimi

Ön Türkçe (tüm Türk dillerinin kaynağı), (MÖ-M IV. yy.)

Yazılı Eski Türkçe: Kök Türkçe, Eski Uygur Türkçesi (V-IX. yy.)

Orta Dönem Yazılı Türkçesi: Karahanlı Türkçesi, Çağatay Türkçesi (X-XV. yy.)

Çağdaş Türk Dillerinin Sınıflandırılması**Kıpçak Grubu (Türkçenin Kuzeybatı Kolu)**

Batı: Kırım-Tatarcası, Kumukça, Karaçay-Balkarca, Karaimce

Kuzey: Tatarca, Başkurtça

Güney: Kazakça, Kırgızca, Karakalpakça, Nogayca

Oğuz Grubu (Türkçenin Güneybatı Kolu)

Batı: Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Gagavuzca

Doğu: Türkmence, Horasan Türkçesi

Karluk Grubu (Türkçenin Güneydoğu Kolu)

Batı: Özbekçe

Doğu: Uygurca

Kuzeydoğu Sibirya Lehçeleri

Yakutça (Saha Türkçesi), Dolganca

Argu Lehçesi

Halaçça

Ogur Lehçesi (ya da Eski Bulgarca)

Çuvaşça

3. TÜRK ADININ ANLAMI

Günümüzde Türk toplulukları; Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkiye ve Türkmenistan gibi devletler ile farklı ülkelerde yaşayan otuza yakın etnik gruptan oluşmaktadır. Aslında Türk toplulukları geçmişte Saka (İskit), Hun, Türk gibi farklı isimlerle adlandırılmışlardır. Ancak Türklerin üç bin yıllık tarihinin büyük bir kısmında genel olarak Türk adıyla adlandırıldıkları bir gerçektir.

Çin kaynaklarında Türk adıyla ilişkili olduğu düşünülen Ti (eski okunuşu Tiek) adına rastlanmaktadır. Ayrıca bu kaynaklarda Çin'in kuzeybatısındaki geniş bozkırlarda konargöçer olarak yaşayan kavimler Ting-ling, Te-le olarak da adlandırılmıştır. Çinliler onları Türklerin ataları olarak tanımlar. Zerdüştilerin kutsal kitabı Avesta'da konargöçerlerin yaşadığı bölge olarak geçen Turan ve atlı savaşçı Tur kavim adlarının Türk adına kaynaklık ettiğine dair varsayımlar bulunmaktadır.

Günümüzde genel olarak benimsenen görüş, Türk adının ilk defa Erken Orta Çağ Dönemi'nde görülmeye başlandığı üzerinedir. VI-VIII. yüzyıllardan itibaren Çin, Tibet, Hint, Bizans, İran ve Arap kaynaklarında Türkçe konuşan ve boylar hâlinde yaşayan halkların ismi Türk olarak geçer. Nitekim Kuzeybatı Çin'den Karadeniz'in kuzeyine kadar uzanan çok geniş bir coğrafya ahalisi farklı boy adlarına sahip olmakla beraber Türk adı onların tanıtıcı ve birleştirici adı olmuştur.

TÜRK ADININ ANLAMI

İlk olarak Avrasya'da görülen Türkleri araştıran bilim insanları, bu kadim milletin adını en eski tarihî kaynaklarda aramıştır. “Türk” adına gerek kaynaklarda gerekse araştırmalarda çeşitli anlamlar verilmiştir. Türk adı; Çin kaynaklarına göre “miğfer”, Kâşgarlı Mahmut'a göre “olgunluk çağı”, Arminius Vámbéry'ye (Armin Vamberi) göre “türemek”, Ziya Gökalp'a göre “kanun ve nizam sahibi” anlamına gelmektedir. Türk adına çeşitli anlamlar verilmesine rağmen “güç, kuvvet” anlamına geldiği 1911'de yayımlanan eski bir Türkçe metinden anlaşılmıştır. Türk adı, 552'de bağımsızlığını ilan eden Kök Türk Devleti ile resmî bir kimlik kazanmıştır.

Türk adının anlamının bu kadar farklı kaynaktan yer almasının sebebi sizce ne olabilir?

Türklerin yaşadığı yer, Türk ülkesi manasına gelen Türkistan ve Türkiye adları etnik, siyasi ve coğrafi terim olarak ilk defa VI. yüzyılda Bizans kaynaklarında Orta Asya ve civarları için kullanılmıştır. Bizans kaynakları, IX ve X. yüzyıllarda Volga'dan Orta Avrupa'ya kadar uzanan sahaya da Türkiye adını vermiştir. XI-XIII. yüzyıllarda ise Mısır ve Suriye'ye Türkiye denilmiştir. Anadolu XII. yüzyıldan itibaren Türkiye olarak tanınmaya başlanmıştır.

4. TÜRK HALKLARI COĞRAFYASI

Günümüzde Türk halkları altı bağımsız cumhuriyette yaşamaktadırlar:

1. Azerbaycan
2. Kazakistan
3. Kırgızistan
4. Özbekistan
5. Türkiye
6. Türkmenistan

Ayrıca aşağıda adı geçen özerk cumhuriyet ve bölgelerin esas ahalisini Türk toplulukları oluşturmuş ve bu idari birimler onların adına tesis edilmiştir:

I. Rusya Federasyonu dâhilinde:

1. Altay Cumhuriyeti
2. Başkörtostan Cumhuriyeti
3. Çuvaşistan Cumhuriyeti
4. Dağıstan Cumhuriyeti
5. Hakasya Cumhuriyeti
6. Kabardin-Balkar Cumhuriyeti
7. Karaçay-Çerkez Cumhuriyeti
8. Tataristan Cumhuriyeti
9. Tuva Cumhuriyeti
10. Saha (Yakutistan) Cumhuriyeti

II. Çin Halk Cumhuriyeti sınırlarında:

1. Sincan-Uygur Özerk Bölgesi

III. Moldova Cumhuriyeti sınırlarında:

1. Gagavuz-Yeri Özerk Bölgesi

IV. Özbekistan Cumhuriyeti sınırlarında:

1. Karakalpakistan Cumhuriyeti

Çin'in diğer bölgeleri ile Afganistan, İran, Irak, Suriye ve Balkanlar'da da Türk nüfusu bulunmaktadır.

Türk halkları coğrafyası temel olarak aşağıda sıralanan tarihî-coğrafi bölgelerden oluşmaktadır:

1) Orta Asya, 2) Sibirya, 3) İdil-Yayık (Volga-Ural), 4) Kafkasya, 5) Karadeniz'in kuzeyi, 6) Orta Doğu, 7) Türkiye ve Kuzey Kıbrıs, 8) Balkanlar, 9) Kuzey Afganistan.

5. TÜRK HALKLARININ ATA YURDU

Eski Türklerin ilk ata yurtlarından biri Orta Asya'dır. Orta Asya; doğuda Kingan Dağları'ndan (Doğu Moğolistan) batıda Hazar Denizi ve İdil (Volga) havzalarına, güneyde Hindikuş (Kuzeydoğu Afganistan) ve Karakorum Dağları'na (Doğu Türkistan'ın güneyinden), kuzeyde Sibirya'ya kadar uzanır.

Orta Asya ve civarları; geniş bozkırların, yüksek dağların, ormanlık ve çöllerin bulunduğu bir bölgedir. Altay Dağları, Sayan Dağları, Ötüken Dağları, Tanrı Dağları, Ural Dağları bu bölgenin en önemli dağlarıdır. Bu bölgede Yenisey, Orhun, Selenga, İrtiş, İli, Talas, Çu, Sirderya, Amuderya (Ceyhun), Volga ve Ural Nehirleri vardır.

Karasal iklimin hüküm sürdüğü Orta Asya ve civarında kışlar soğuk, yazlar sıcak ve kuraktır. Bununla beraber iklimi ılımlı otlak, vadi ve vahalar bulunmaktadır.

En eski Türklerin yaşadığı başlıca bölgeler Güney Sibirya, Moğolistan, Ordos (Kuzey Çin), Tanrı Dağları'nın kuzey etekleri, Yedisu (Kırgızistan, Güneydoğu Kazakistan), Sirderya (Seyhun) Havzası, Aral Gölü civarı, İdil-Yayık nehirleri havzaları ve Azerbaycan sayılmaktadır.

Harita 1.1: Türk Halklarının Ata yurdu

6. TÜRK GÖÇLERİNİN SEBEPLERİ VE SONUÇLARI

Türk toplulukları tarih boyunca siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik nedenlerden dolayı göç etmişlerdir. Bunun sonucunda çeşitli Türk halkları zamanla Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarına da yayılmışlardır. Geçmişte ve günümüzde farklı coğrafi bölgelerdeki Türk halklarının varlığı bu tarihî gerçekliğe dayanır. Türklerin ata yurttan ilk göçlerinin MÖ XV. yüzyılda başladığı bilinmektedir.

Türkler çok eski çağlardan beri geniş bir coğrafyada yaşamışlardır. Türk topluluklarının yaptığı büyük göçler, Kore Yarımadası'ndan Karadeniz'e kadar Türk topluluklarının merkezileşmesi ve devletin yapılanmasında önemli bir etken olmuştur. Yönetici hanedanların orduları da göç sürecinde oluşmuştur. Hayvancılığın yanı sıra Türklerin ticari ve ekonomik ilişkiler için gereken şehirleri, kervansarayları vb. bulunduğu için göçebe ekonomi ile birlikte kent kültürü de gelişmiştir. Bu durum Türklerin komşu ülkelerle ilişkilerini genişletmiş hatta kalıcı yerleşim yerleri inşa etme eğilimini artırmıştır.

Harita 1.2: Göç yolları

7. ORTA ASYA'NIN EN ESKİ KÜLTÜRLERİ

Türklerin en eski yurtlarından Orta Asya coğrafyasında Türklerle ilişkili olduğu düşünülen kültür bölgeleri bulunmaktadır. Bunlardan bazıları Anav, Afanasyevo ve Andronovo'dur.

Anav kültürünün MÖ IV. binyılda Orta Asya'nın güneybatısında, Kuzey Horasan'da (şimdiki Türkmenistan) yerleşik hayat tarzı süren tarımcı bir topluma ait olduğu bilinmektedir. Bu kültür Aşkabat şehri yakınlarındaki Anav'da yapılan arkeolojik kazılar sonucu bulunmuştur. Bu bölgede yaşayan insanların sulama kanallarını kullandıkları ve çiftçilikle uğraştıkları tespit edilmiştir.

Bulduğu şimdiki yerleşim biriminin adından dolayı Afanasyevo kültürü adı verilen kültür, Altay ve Sayan dağlarının kuzeybatısındaki bozkırlarda gelişmiş olup MÖ 2500 ile MÖ 1700 yılları arasında kapsamaktadır. Burada yaşayan toplumun avcılık ve hayvancılıkla uğraştıkları, taştan ve bakırdan eşyalar yaptıkları arkeolojik kazılar sonucu ortaya çıkmıştır. Ayrıca bu toplumun sığır ve deveyi evcilleştirdikleri, bakırcılığı bildikleri, avcı ve savaşçı bir topluluk oldukları

Andronovo kültürü Altay-Tanrı Dağları, Güney Sibirya ve Hazar'ın

kuzeydoğusuna kadar uzanan bölgede gelişen kültür çevresidir. Bu kültürde bakır araçların yanı sıra tunç, gümüş ve altından eşyalara rastlanmıştır. Eşyalarını hayvan figürleri ile süsleyen bu toplum atı da evcilleştirmiştir. Altay Dağlarında sürdürülen arkeolojik araştırmalarda bu kültür çevresinde Türk topluluklarının antropolojik tipi olan brakisefal (yuvarlak kafalı) insan tipinin oluştuğu tespit edilmiştir. Bu toplumun savaşçı ve konargöçer kültüre sahip olduğu, MÖ 1700 yılları sonrasında kitleler hâlinde Altay ve Tanrı Dağları arasındaki bölgeye yayıldığı ve bunun sonucunda Orta Asya kültürünün temelini oluşturduğu bilinmektedir.

Çust kültürü, MÖ II. binyıl sonu ve I. binyılın başında Fergana Vadisi'nde (günümüz Özbekistan topraklarında) varlığını sürdürmüştür. Bölgenin hem İranlı hem de Türk kökenli ahalisi, yerleşik bir tarım kültürüne sahipti. Arkeolojik araştırmalar, Çust kültürünü oluşturan kabilelerin bronzdan orak, bıçak ve ayna yaptığını göstermektedir. Bunlarla birlikte taş aletler de kullanılmıştır. Tarımın yanı sıra hayvancılık da gelişmiştir.

8. ÖN TÜRKLER

Ön Türklerin ataları Orta Asya'nın kuzey ve kuzeydoğu kısımlarının atlı sakinleridir. MÖ 1000 yılının ortalarına doğru Altay Dağları'ndan Karadeniz'in kuzeyine kadar uzanan sahada ilk siyasi teşkilat, başka bir deyişle proto (ön) devlet Saka (İskit) kabileler birliği görülmüştür.

SAKALAR

Doğu kaynaklarında Saka, Batı kaynaklarında İskit olarak bilinen bu birlik, Avrasya'da kurulmuş Orta Asya ve civarındaki toplulukların ilk askerî siyasi teşkilatıdır. Sakalar, Baykal Gölü'nden Tuna Nehri boylarına kadar uzanan geniş coğrafyada MÖ VIII - MS III. Yüzyılları arasında siyasi ve kültürel varlıklarını sürdürmüşlerdir. Buldukları coğrafi sahanın özelliğine göre yerleşik veya konargöçer hâlde yaşamışlardır. Sakalar genelde çadır şekline getirilmiş arabalar içinde yaşamışlar, Kırım ve Azak Denizi gibi yerleşime elverişli bölgelerde ziraat ve ticaretle meşgul olmuşlardır.

Sakaların hayatı hakkındaki bilgiler komşuları ve siyasi ilişki kurmuş oldukları Ahamenişler (İran), Doğu Roma (Bizans) ve Han (Çin) gibi eski devletlere ait verilere dayanmaktadır. Sakalar Ön Asya seferleri sayesinde Anadolu'ya kadar uzanmışlardır.

Kaynaklarda İran hükümdarları Kirus ve Dariüs'ün Sakalara karşı seferleri ve Büyük İskender'in İran seferi bahislerinde Sakalardan ve Sakaların meşhur kadın hükümdarı Tomris'ten söz edilmektedir. Onların Ön Asya seferini yapan hükümdarın adı Şehname'ye göre Afrasiyab, Türk efsanelerine göre ise Alp Er Tonga'dır. Çin kaynaklarında da Sakalar "Sai" adı altında anlatılmaktadır.

Eski Fars kaynaklarına göre Sakalar; Haomavarga Sakalar [haoma (kutsal içecek) pişiren Sakalar], Tigrahauda Sakalar (sivri şapkalı Sakalar) ve Paradaraya Sakalar [nehrin (Sirderya'nın) ötesindeki Sakalar] adlı üç kola ayrılırdı.

Sakaların bir kısmı olarak kabul edilen Massaget etnik adı eski Yunan ve İran kaynaklarında bulunur. Bu topluluk Aral Gölü ve Hazar Denizi arasında, Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan'da yaşamıştır. Azerbaycan'da ve Anadolu'da MÖ VII. yüzyılda İskitler devlet kurmuştur. İskitlerin Akadca İşguzai adındaki *-guz-*, *-guzai-* köklerinin, o zaman ki Oğuz adının arkaik söyleyişinin çivi yazısındaki şekli olduğu şüphesizdir. Orta Çağ'da, örneğin Bizans kaynaklarında, İslam dinini henüz kabul etmemiş olan Türk halkları İskit şeklinde adlandırılmıştır. Sakaların hayat tarzı, giyim kuşamları, madenleri kullanmadaki başarıları özellikle de at koşumları ve diğer kültür unsurları İslam öncesi Türkler ve Orta Asya'daki tarihî topluluklarla benzerlik göstermektedir. Bu yüzden Sakaların söz konusu toplulukların ilk atalarından biri olduğunu ileri sürmek mümkündür.

9. SAKALARIN SOSYAL, EKONOMİK VE KÜLTÜREL HAYATI

Saka topluluklarının yaşadığı topraklar daha çok bozkırlardan oluşmuştur. Geniş yaylalarda hayvanlarını otlatarak hayat sürdüren Sakalar at, inek, koyun ve deve beslemişlerdir. Bu hayvanlar onların esas geçim kaynağı olmuştur. Onların eti ve sütü Sakalar tarafından gıda, yünü ve derisi ise giyim kuşam malzemesi olarak kullanılmıştır. At hem binek aracı olarak kullanılmış hem de sütünden içecek (kımız) yapılmıştır.

Sakalar kendilerine ve hayvanlarına yetecek kadar buğday, arpa, darı gibi tarım ürünlerini ekmişlerdir. İpek Yolu güzergâhlarının büyük kısmının Sakaların yaşadıkları topraklardan geçmesi onların uluslararası ticarete önemli katkıda bulunmalarını sağlamıştır.

Çin, Hindistan, İran ve Roma'dan Saka ülkelerine çeşitli tarım ürünleri ve süs eşyaları ihraç edilmiş, Sakalar ise at ve koyunlarını bu ülkelere satmışlardır. Bununla beraber Altay ve Sibirya'da yaşayan Sakalar

Görsel 1.2: Sakalara ait hayvan üslubundaki Pazırık halısı

kendi ülkelerinde bulunan sincap, su samuru gibi hayvanları avlayarak onların kürkünü dış ülkelere ihraç etmişlerdir.

Çeşitli dillerde konuşmalarına rağmen Avrasya'nın bu atlı konargöçerleri ortak kültür ve inanç sistemine sahip olmuşlardır. Bugünlerde Sibiryâ, Moğolistan, Altaylar, Orta Asya, Kuzey Kafkasya ve Doğu Avrupa'daki mezar ve kurganlardan çıkarılan çeşitli arkeolojik buluntular Saka sanatının tek kaynaklı olduğunu tasdik etmektedir. Silah, giyim kuşam, ev aletleri ve süs eşyaları, geyik, at, koç, aslan gibi hayvan resimleri veya figürleriyle süslenen bu sanat türü İskit sanatı veya İskit hayvan üslubu adıyla bilinir.

Kazakistan ve Batı Sibiryâ dâhil birçok bölgede sürdürülen arkeolojik kazılar sonucunda çok kıymetli kültürel eşyalar bulunmuştur. Bu eşyalar Sakaların kültür seviyesinin ne denli geliştiğini göstermektedir. Örneğin Almatı şehri (Kazakistan) yakınlarındaki Esik Kurganı'nda ortaya çıkartılan çeşitli altın eşyalarla birlikte, üzerinde "Bilinmeyen Yazılı" (Alfabesi bilinmediği için okunamayan yazısı var.) gümüş bir kabın bulunması ilgi çekicidir. Bu kabın sırtındaki yazı Kök Türk yazısı ile benzerlik göstermektedir. Bunun yanı sıra bugüne kadar Kazakistan buluntuları arasında Saka dönemine ait soylu mezarından çıkarılan altın elbise ayrı bir önem taşımaktadır. Kırgızistan ve Özbekistan toprağında bulunan İskit kültürünün abideleri de vardır. Azerbaycan'daki Mingçeçevir'den, Ziviye defnesinden çıkan buluntuları ayrıca kayda değerdir.

Okuma metninden hareketle İskitlerin hangi bölgelerde yaşadıkları sonucuna ulaşabilirsiniz?

Görsel 1.3: Altın Elbiseli Adam, MÖ.V-IV. yy., Esik Kurganı, Kazakistan

Görsel 1.4: Esik Yazıtı, MÖ V-IV. yy. Almatı, Kazakistan

Darius bir seferi sırasında elçi aracılığıyla İskitlerden kuş, fare, kurbağa ve ok alır. O; bunların toprağı (fare), suyu (kurbağa), gökyüzünü (kuş) ve orduyu (ok) simgelediğini sanır. Ancak bilgilerden biri gönderilenlerin başka anlam da taşıyabileceğini şu şekilde açıklar: “Siz Persler, fare gibi toprağın içine girip saklanmadıkça, kurbağalar gibi suyun içinde gizlenmedikçe ya da kuşlar gibi uçup kaçmadıkça oklarımızın altında can vereceksiniz”.

Heredotos, Herodot Tarihi, İstanbul, 1991, 336. sayfadan özetlenmiştir.

Eski İran dilinde yazılmış Zerdüştilerin kutsal kitabı Avesta’da Turan ülkesinin baş hükümdarı Farangrasiyan (Afrasiyab) yeryüzünün kuzey kısmını yöneten kudretli bir şahıs olarak geçer. Kâşgarlı Mahmut (XI. yüzyıl) Divân-ı Lügâti’t-Türk (Türk Dilleri Sözlüğü) adlı eserinde tüm Türk boylarının birliğini sağlayan Afrasiyab adındaki kudretli hükümdara dair birçok rivayet kaydeder:

“Türklerin yöneticisi olan Afrasiyab Han’ın unvanı Tonga Alp Er: kaplan gibi güçlü bir savaşçı... “Kaz - Afrasiyab’ın kızının adı. Kazvin kentinin kurucusudur. Bu kentin adının kök biçimi Kaz oyunu: Kaz’ın oyun alanıdır, çünkü o kız orada yaşar ve oyun oynarmış. Bu nedenle bazı Türkler Kazvin’i Türk ülkesinin sınırları içinde kabul eder. Aynı zamanda Kum kenti de sınırlar içinde sayılır, çünkü “kum” sözcüğü Türkçedir; Afrasiyab’ın kızı o bölgeye sık sık gider ve oralarda avlanırdı. Geri kalan Türkler, sınırın Merv el-Şahican’dan başladığını kabul eder; çünkü, Kaz’ın babası Tonga Alp Er, yani Afrasiyab - Tahmuras’ın (Fars padişahının), kentin iç kalesini yaptırmıştıktan üç yüz yıl sonra Merv kentini inşa ettirmiştir”.

*Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi, Cilt III. Çev. Besim Atalay,
TDK yayınları, Ankara, 1985, s. 149*

1) Afrasiyab hangi edebî eserlere konu olmuştur? Araştırınız.

2) Afrasiyab’ın bu kadar edebî esere konu olmasının sebebi ne olabilir?

DEĞERLENDİRME SORULARI

1. Türklerin ilk ata yurtları nerelerdir?
2. Orta Asya’daki en eski kültür bölgeleri hangileridir?
3. Türk dilinin tasnifi hakkındaki düşüncelerinizi açıklayınız.
4. Türk adının anlamı hakkındaki görüşlerle ilgili düşüncelerinizi belirtiniz.

II.

BÖLÜM

HUN İMPARATORLUKLARI VE SONRAKİ TÜRK DEVLETLERİ

TEMEL KONULAR

1. ASYA HUN İMPARATORLUĞU
2. USUN DEVLETİ
3. KADİM KIRGIZLAR
4. KANGÜY DEVLETİ
5. PARKANA DEVLETİ
6. KUŞAN İMPARATORLUĞU
7. AVRUPA HUN İMPARATORLUĞU
8. GÜNEY HUN DEVLETİ
9. AK HUN (EFTALİT) DEVLETİ
10. JUAN-JUAN KAĞANLIĞI
11. HUN İMPARATORLUKLARI VE SONRAKİ TÜRK HANEDANLARI DÖNEMİNDE SOSYAL, EKONOMİK VE KÜLTÜREL HAYAT

Harita 2.1: Asya Hun Devleti

1. ASYA HUN İMPARATORLUĞU

Çin kaynaklarında Hsiung-nu olarak geçen bu devlet MÖ III. yüzyıl ile MS III. yüzyıl arasında hüküm sürmüştür. Bilinen ilk hükümdarı Tuman'dır (Teoman). Toprakları Orta Asya, Güney Sibiryaya, Moğolistan ve Kuzey Çin'i kapsamıştır. Tuman'ın oğlu olan Mete Şanyü (Mao-dun Tanrı-Kut) döneminde Hunlar en güçlü dönemlerine ulaşmışlardır. Onun yüz binlerce atlı askerden oluşan ordusu etraftaki Yüeci, Wusun (Uysun), Tunghu (Tunguz), Kiyenkun (Kırgız), Tingling kabilelerini kendi hâkimiyeti altına almıştır. Mete, Çin'deki Han Hanedanı'nın ordularını bozguna uğratarak Kuzey Çin'deki birçok bölgeyi ele geçirmiştir. Hunlar Doğu Türkistan'daki şehir devletlerini kendilerine bağlamış, Çin'in kuzeyine giden İpek Yolu'nun kuzey hattını kendi kontrolü altına almışlardır. MÖ 40'lı yıllarda Hun hükümdarı Çi-çi Yedisu'da Talas Nehri kıyısında şehir inşa ettirmiştir.

Asya Hun İmparatorluğu Çinlilerin müdahalesi ve yöneticilerinin taht kavgaları sonucunda III. yüzyılda dağılmıştır. Hunların bir kısmı Çin'e giderek orada küçük devletçikler kurmuşlardır. Belirgin bir kısmı ise batıya giderek Doğu Avrupa'da kendi devletlerinin temelini atmışlardır.

Hunların Dili Üzerine

Asya Hunlarından günümüze fazla dil malzemesi ulaşmamıştır. Bu dönemde Talas (Taz), Çaç (Taşkent), Silis (Sirderya), İtil (Volga), Dayık (Yayık/Ural) gibi bölge ve nehir adları görülür. Onların Eski Türkçeye açıklanması Hunların Türk dilini kullandıklarını tespit etmektedir. Nitekim Kâşgarlı Mahmut İtil adının Türk ülkelerinde büyük ırmaklara verildiğini kaydetmiştir. Çin yıllıklarında geçen Hun diline ait Göğe Tengli (Tengri) sözcüğü tüm Türk dillerinde korunan Tanrı sözcüğünü karşılar. Birçok kaynakta da Kuzey Kafkasya'da bulunan Hunların Tengri-Han adlı ilaha taptıkları kaydı geçer.

Hun adı uzun yüzyıllar boyunca farklı adlara sahip eski Türk halkları için genel bir isim olmuştur. Çinliler Tu-jüe (Kök Türk) ve diğer Türk halklarına Hsiung-nu dedikleri gibi III. -IV. yüzyıllara ait Soğdça Eski Mektuplar'da da Hun adıyla Çin'in kuzeybatısında yaşayan atlı konargöçerleri ifade etmişlerdir. Nitekim Pencikent'te (Tacikistan) bulunan VIII. yüzyılın başlarına ait Mug Dağı Soğd Arşivi'nde Kök Türk Kağanlığı "xwn" (Hun) adıyla kaydedilmiştir [I. Köktürk 552-630 ve II. Köktürk (Kutluk) 682-742].

HUNLARDA VATAN SEVGİSİ

MÖ II. yüzyıla ait Eski Çin yıllıklarından “Han-şu” (Han Hanedanı Tarihi) eserinde Hun hükümdarı hakkında şu bilgiler yer almaktadır:

“Mete (Mao-dun), işte böylesine çok üstün bir ordu gücüne sahip olmasına rağmen, bozkırda barış olmasını istiyordu. Ne var ki komşu Tung-hular, Hunları hâlâ zayıf zannediyorlardı. Bir gün Tung-hu elçisi geldi ve Mete’den çok sevdiği atını istedi. Mete, barış ortamı bozulmasın diye atını Tung-hulara gönderdi. Tung-hular bununla yetinmedi. Bu sefer Mete’nin otağındaki bir kadını istediler. Mete, Tung-huların istedikleri kadını gönderdi. İstekleri yerine geldikçe Tung-hular şımardılar ve kendi sınırlarına yakın otlak olmayan, çorak küçük bir araziyi istediler. İşte bu istek, Mete’nin şahsi öfkesini millî öfkeye çevirdi. Hemen Kurultay’ı topladı. Kurultay’da şöyle konuştu:

– “At kendi malımdı, verdim...Kadın, kendi sorumluluğumda idi, milletimin huzuru için verdim. İstenilen toprak devlet toprağı. Bu toprak benim değil, bütün Hunların. Çorak da olsa vatan toprağı verilmez!”

Böylece, o düşmana karşı savaş açar ve galip gelir.

Han Hanedanlığı tarihi. Hsing-nu (Hun) monografisi. Çev. A. Onat, S. Ersoy, K. Ercilasun. – Ankara: TTK, 2004 ten uyarlanmıştır.

Mete Han’ın yerinde olsaydınız siz ne yapardınız? Tartışınız.

Görsel 2.1: Pazırık Kurganı’nda bulunan tekerlekli araba, MÖ V-IV. yy., Ermitaj Müzesi, Saint Petersburg

Güney Sibirya’daki Altay eteklerinde bulunan Pazırık Kurganı MÖ V-III. yüzyıllar arasına tarihlendirilir. Bu kurgan buzlar içinde kaldığından burada binlerce yıl bozulmamış insan ve hayvan ölümleri bulunmuştur.

Saint (Sen)-Petersburg Ermitaj Müzesi'nde (Rusya Federasyonu) yer alan Pazırık buluntuları arasında halı, kumaş, renkli keçe, hayvan ve bitki desenli tekstil ürünleri vardır. Çoğunluğu Sakalarla bağlantılı Pazırık buluntularının bir kısmı Hun sanatıyla ilişkilidir. Eyer takımları ve atların kulaklarında Ön Türk boy damgaları vardır.

2. USUN DEVLETİ

Usunlar (Wusun), MÖ II. yüzyıl ile MS IV. yüzyıl arasında yaşamış büyük bir devlettir. Usunlar aslen Qinglian Shan Dağları'nın ve Dunhuang'ın (Batı Çin) doğusundaki bugünkü adıyla Gansu Eyaleti olan bölgede yaşıyorlardı. Daha sonra, devletin sınırları Doğu Türkistan'ın (bugünkü Çin Halk Cumhuriyeti Sincan-Uygur Özerk Bölgesi), Yedisu ve Orta Tanrı Dağları'na kadar uzanmaktaydı.

Usun adı ilk olarak Çinli tarihçi Sima-Qian'in eserinde geçmektedir. Tarihsel kayıtlar Usunlarda 120 bin ocak (aile), 630 bin kişi ve 188 bin asker olduğunu aktarmaktadır. Hükümdarlarına Gunmo (Künbiy) denirdi. Başkentleri, Issık Göl kıyısında bulunan Chi-ku (Kızıl Vadi) idi. Devlet yapısı doğu, batı ve orta olmak üzere üç bölüme ayrılmıştı. Usunlar; Hunlar, Kanglı, Yüceçiler ve Han (Çin) devleti gibi komşu ülkelerle siyasi ve diplomatik ilişkiler kurmuşlardı.

Usunların geçim kaynağı esas olarak hayvancılık (at, deve, inek, koyun ve keçi) ve tarım idi. Çu ve Issık Göl vadilerinde ve Tarım vadisinde tarımla uğraşmışlardır. Arkeologlar bu bölgelerde Usunların yerleşim merkezlerini bulmuşlardır. Yedisu'daki Ötegen, Tayğak, Karlak, Altın Emel höyüklerinde ve Issık Göl yakınlarındaki Çelpek ve Çerges höyüklerinde çok sayıda çanak çömlek ve silah bulunmuştur.

Usun Devleti'nin çöküşünden sonra oluşan boylar Kök Türk ve Batı Türk Kağanlıklarının içinde olup sonraki dönemde Türgiş Devleti'ni kurdular. Daha sonra bu boylar Karahanlı ve Doğu Çağatay devletlerinin etnik temelini oluşturdu. Araştırmacılar,

günümüz Kazaklarını ve bir dizi Türk halkı içindeki Usun (Üysün) boylarını eski Usunların tarihsel devamı olarak değerlendirmektedirler.

3. KADİM KIRGIZLAR

Orta Asya'nın en eski halklarından biri olan Kırgızların tarihi MÖ III. yüzyıla kadar dayanmaktadır. Eski Kırgızlar ve Kırgız Kağanlığı ortak Türk tarihinin bir parçasıdır.

Kırgız ve Kırgız Kağanlığı isimleri ilk defa MÖ II. yüzyıla ait Çince Şi-ji (Tarihî Hatıralar) adlı eserde kullanılmıştır. Kırgız Kağanlığı MÖ III. yüzyılın sonunda Hun İmparatorluğu tarafından zapt edilmişti. Hun İmparatorluğu'na dâhil olan Kırgızlar, Eski Hunların devlet geleneklerini kavramakla birlikte kendi devlet geleneklerini de muhafaza edebilmişlerdir. Kırgızlar bu dönemde Doğu Tanrı Dağları'ndan ve Boro-Horo sıradağlarından kuzeye ve günümüzdeki Urumçi'nin batısına doğru uzanan bir alanda yaşamışlardır. Bu dan sonradan Kırgız Kağanlığı'nı oluşturan halkın çok eski bir tarihe sahip olduğuna delalet eder.

4. KANGÜY DEVLETİ

Kanglı veya Kangha Devleti olarak da adlandırılan bu devlet MÖ II. yüzyıl – MS IV. yüzyıllar arasında hüküm sürmüştür. Toprakları Sirderya'nın (Seyhun) orta havzaları ve Batı Yedisu Bölgesi'ni (Güney Kazakistan) içermiştir. Orta Asya'nın yerleşik ve konargöçer topluluklarını kontrolünde tutan Kangüy Devleti muhtemelen Batı Yedisu, Orta Sirderya, Çaç (Taşkent), Harezmi, Soğd gibi beş bölge beyliğinden oluşuyordu. Hun İmparatoru Çi-çi, Kangüy yöneticisiyle müttefik olarak Çin'in Han Hanedanı'na karşı savaşmıştır. Kangüy Devleti döneminde Sirderya havzalarından Isık Göl'e kadar uzanan 1000 km'den fazla bir arazide Orta Asya'daki onlarca şehrin temeli atılmıştır. Yesi (Otrar), Kanka (Taşkent bölgesi), İsficab (Sayram), Taraz gibi şehirler İpek Yolu kuzey hattının en önde gelen

kültür ve ticaret merkezlerine dönüşmüştür. Kangüy yöneticileri Çaç (Taşkent) bölgesinde bronz yapımı paralarını bastırmışlardır.

Kangüy Devleti bir müddet Asya Hun İmparatorluğu'nun egemenliği altına girmiştir. Çin, büyük bir tehlike hâline gelen Hun akınlarını önlemek ve onların müttefiklerini kendi safına çekmek istemiştir. Bu amaçla MÖ 139 yılında elçi olarak Çang Çien batı bölgelerine (Orta Asya'ya) gönderilmiştir. Çang Çien, ilk defa Yüceçilerle (MÖ 139-126), ikinci defa Usunlarla (MÖ 119-115) ittifak kurarak Hunlara karşı ortak bir saldırı düzenlemeyi planlamıştır. Ancak Kangüy ve diğer Orta Asya devletlerinin bu kışkırtmaya yanaşmaları sonucunda Çinlilerin planı gerçekleşmemiştir. Kangüy Devleti III. yüzyılda birtakım yerel beyliklerin müdahalesiyle son bulmuştur.

Bu devletin bulunduğu Sirderya'nın orta havzasında topraklarında eski dönemlerden bugünlere dek Kanglı adındaki Türk boyu yaşıyordu. Kanglılar (Kang-er) boyu; günümüz Azerbaycan, Kazak, Karakalpak, Kırgız, Özbek, Yakut Türkleri arasında bulunmaktadır. Onlar eski Kangüy Devleti ahalisiyle bağlantılı sayılırlar.

Görsel 2.2: Kangüy Devleti'nin bakır sikkesi, MÖ II-MS III. yy. Çaç (Taşkent) Bölgesi

5. PARKANA DEVLETİ

Eski Parkana Devleti (Çin kaynaklarında Davan), MÖ I. binyılın ikinci yarısından itibaren MS ilk yüzyıllara kadar Fergana Vadisi'nin (modern Özbekistan ve Kırgızistan toprakları) orta ve doğu kısmını kapsamıştır. Ana nüfus İran kökenli olup Ön Türk etnik grupları da Parkana'da yaşamıştır.

Parkana'daki toplam şehir sayısı yetmişe ulaşmıştır. Devletin başkenti olan Guişan şehrinin (MÖ I. yüzyıl) günümüz Oş şehrinin (Kırgızistan) yerleştiği yerde bulunduğu dair bir varsayım vardır.

Parkana tarihinin geç dönemi (MS ilk yüzyıllar) hakkında az bilgi bulunmaktadır. Nitekim bazı varsayımlara göre MS I ve II. yüzyılların başında Parkana, Kuşan Devleti'nin egemenliğine girmiştir.

MS V. yüzyılda Parkana toprakları, Orta Asya'nın batı kısmından gelerek Fergana Vadisi'ni işgal eden Eftalitler tarafından fethe edilmiştir.

6. KUŞAN İMPARATORLUĞU

Kuşan İmparatorluğu MÖ II. yüzyıl – MS III. yüzyıllar arasında hüküm sürmüştür. Kurucusu Kujula Kadfiz'dir. Toprakları Orta Asya'nın güneybatı sınırları (kadim Baktriya/Yukarı Amuderya Havzası), Horasan, tarihî Kuzey Hindistan (Afganistan'ın bir kısmı, Pakistan) ve Doğu Türkistan'ı içermiştir. Yabgu unvanını kullanan Kuşan hükümdarları Part ve Sasaniler İrani gibi yabancı devletlerle uzun yıllar mücadele etmişlerdir.

Görsel 2.3: Bir Kuşan soylusunun heykeli, Halçayan (Güney Özbekistan) Sarayı.

Kuşanlar Hindistan'ın kuzey topraklarını ele geçirek dünyaca ünlü Gandhara kültürüne (Peşaver/Pakistan) katkıda bulunmuşlardır. Amuderya'nın kuzey havzalarında onlarca şehir inşa ederek buralarda Budizm kültürünün en parlak örneklerini bırakmışlar, İpek Yolu'nun güney hattında egemenlik kurmuşlardır. Kuşan Dönemi heykellerinin fiziki yapısı Eski Türkleri andırmaktadır.

Kuşan İmparatorluğu, en parlak zamanını Kanişka döneminde yaşamıştır. O kendi adına altın ve bronz sikkeler bastırmıştır. Kuşan sikkeleri üzerindeki yazılar Yunan kökenli Baktriya yazısıdır. Ebu Reyhan El-Biruni (973-1048) Kuşanlardan bahsederken

Görsel 2.4: Kuşan hükümdarı Kanişka'ya ait altın sikke

onların hükümdarı Kanişka'nın adını Kanık biçiminde kaydeder ve onu eski Türk hanedanı olarak tanıtır.

Köken bakımından Kuşanlar, Tanrı Dağlarının kuzeydoğu bölgelerinde konargöçer olarak yaşayan Yüeci boylarıyla ilişkilendirilmektedir.

Kuşan İmparatorluğu III. yüzyıla doğru zayıflama safhasına girmiştir. Batıda Horasan Bölgesi aracılığıyla Sasaniler İrani ile komşu olan Kuşanlar daha çok Sasanilerin müdahalesiyle tarih sayfasından silinmiştir. Budizm inancını benimseyen Kuşanlar Hint ve Yunan yazılarının yanı sıra Türk Bitik benzeri "Bilinmeyen Yazı"yı (bilinmeyen bir tür yazı) kullanmışlardır.

7. AVRUPA HUN İMPARATORLUĞU

Görsel 2.5: Attila'nın Macaristan'daki temsili

Avrupa Hun İmparatorluğu IV-V. yüzyıllarda hüküm sürmüştür. Bilinen ilk hükümdarı Balamir olan Avrupa Hun Devleti'nin toprakları Kuzey Kafkasya, Karadeniz'in kuzeyi ve Doğu Avrupa'yı içine almıştır. Roma İmparatorluğu'na karşı pek çok savaş sürdüren Hun askerleri Balkanlar'ı geçerek Fransa'ya kadar ulaşmışlardır.

Hunların Orta Asya'dan yola çıkarak Doğu Avrupa'ya gelmeleri esnasında, IV. yüzyılın ikinci yarısında, Kuzey Kafkasya Alanların hâkimiyeti altında, Karadeniz'in kuzeyindeki düzlükler ise bir Germen kavmi olan Gotların işgali altında idi. Hun Başbuğu Balamir önce Doğu Gotlarını (374), sonra Batı Gotlarını yıkmıştır (375).

Böylece Hun askerî gücü çeşitli kavimleri yerinden oynatmış ve topraklarından uzaklaştırmıştır. Roma İmparatorluğu'nun kuzey eyaletleri altüst edilmiş; İspanya'ya kadar uzanan ve Avrupa'nın etnik çehresini değiştiren, tarihî "Kavim-

Harita 2.3: Avrupa Hun İmparatorluğu

lerin Büyük Göçü” başlamıştır. Hunlar Gotlar, Alanlar ve Germen topluluklarından teşkil ettikleri yardımcı kuvvetlerle takviyeli olarak ilk defa 378 baharında Tuna’yı geçmiş ve Romalılardan karşı taarruz görmeksizin Trakya’ya kadar ilerlemişlerdir.

En kudretli hükümdarı Attila (434-453) döneminde devlet büyük bir imparatorluk hâlini almıştır. Hatırası etrafında İtalya’da, Galya’da, Germen memleketlerinde, Britanya’da, İskandinavya’da ve bütün Orta Avrupa’da asırlarca ağızdan ağıza dolaşan efsaneler türemiştir. Romancılara, ressamalara, heykeltıraşlara konu olmuş; hakkında en çok kitap yazılan şahsiyetlerden biri durumuna gelmiştir.

Avrupa Hunları, kendisinden sonra Doğu Avrupa’da kurulan Türk asıllı (Bulgar, Avar, On Ogur) veya Türklerle akraba toplulukların (Macar) siyasi birlikleri için birer temel oluşturmuştur. Avrupa Hunlarının Türkçe konuştuğu bilinmektedir.

Avrupa Hunlarının hükümdar ailelerinde tespit edilen adlar şöyledir: Karaton (kara don “siyah renkte elbise”), Muncuk (boncuk, aynı zamanda “bayrak” manasında), Attila, İlek, Dengizik (dengiz = deniz), İrnek, Aybars, Oktar, Arıkan (Arıghan), Basık, Kursık, Atakam, Eşkam.

8. GÜNEY HUN DEVLETİ

Miladi IV-V. yüzyıllarda hüküm süren bu devlet daha çok Hionit adı altında bilinir. Toprakları Orta Asya’nın güneybatısındaki Baktriya, Horasan ve Kuzey Hindistan’ı içermiştir.

Miladi III. yüzyılda Asya Hun İmparatorluğu’nun çökmesiyle Hunların büyük bir kısmı batıya, Doğu Avrupa’ya göç ettikleri sıralarda muhtemelen bir kısmı da güneybatıya, Amuderya-Sirderya arasına doğru ilerlemişlerdir. İlk olarak IV. yüzyılın sonlarına doğru Semerkant’ı ele geçiren Hunlar, sonradan Baktriya (Toharistan) ve Kabil Vadisi gibi Sasaniler İrani’na tabi ayırım bölgeleri elde etmişlerdir. Burada Toharistan merkezli bir hanedan tesis eden Hunlar Sasaniilere karşı başarı kazanmış, Kuzey Hindistan’da Hun

Görsel 2.6 : Güney Hunlarına ait Baktrice yazılı mühür, Kuzey Afganistan

varlığının artmasını sağlamışlardır.

Bu dönemden itibaren Farsça (Pehlevi) eserlerde Spet-Hyon “Ak Hun” ve Karmır Hyon “Kırmızı Hun”, Eski Hint kaynaklarında Huna, Sveta Huna “Ak-Hun” ve Hara Huna “Kırmızı Hun” adlarına rastlanır. Adı geçen Ön Türk toplulukları daha sonra Horasan ve Kuzey Hindistan’da Türk ahalesinin artmasına vesile olmuşlardır.

Kuşanlar gibi Güney Hunlar Baktriya yazısıyla para basmış, mühürlerine de bu yazıyı yansıtmışlardır. Sikkelerinde Al Hon ifadesi bulunmakta olup muhtemelen Eski Türkçe “Kızıl Hun” (Kızıl “al”) ile ilişkilidir. Nitekim Eski Türklerde dünya yönlerinin dört farklı ana renkle; ak “beyaz, batı”, kök “gök, mavi, doğu”, kızıl “kırmızı, güney” ve kara “siyah, kuzey” terimleri vasıtasıyla da ifade edildiği bilinir.

9. AK HUN (EFTALİT) DEVLETİ

IV-VI. yüzyıllarda yönetimde bulunan devlettir. Devletin toprakları

Orta Asya’nın güneybatı sınırlarını, Horasan’ı, Kuzey Hindistan’ı ve Doğu Türkistan’ın güneybatısını içermiştir. Bizans kaynaklarında Eftalit, Arapça ve Farsça eserlerde Haytal, Çin yıllıklarında ise Ye-da (veya Yen-ta) biçimlerinde görülür. Eftalitler veya Ak Hunlar bir bakıma Güney Hunlarının devamı gibidir. Aslında Eftalitlerin de genel olarak “Hun” adı altında bilindik-

leri Bizans ve Çin kaynaklarında kayıtlıdır. Devletin idare sisteminin gelişmesine katkıda bulunan Eftalan kendi hâkimiyetini kurunca bu adla anılmaya başlanmıştır. Eftalitler de Güney Hunları gibi Sasanilere (İran) karşı başarı elde etmişler, Kuzey Hindistan ve Kabil vadisini ele geçirmişlerdir. Yabgu, Tegin, Tarhan gibi Eski Türkçe unvanları kullandıkları bilinmektedir. Hükümdarların isimleri Toraman, Mihiragula, Künhan, Nizek Tarhan gibi Türkçe ve Farsça karışık biçimlerde.

Orta Çağ Bizans kaynaklarında Kuzey Kafkasya’daki Türk boyları arasında Abdel ve Eftal adları görülmekte ve Çin kaynaklarında da Altay Dağları’nın güneybatı eteklerinde yaşayan Ye-da (Eftalit) adlı bir Türk boyundan bahsedilmektedir. Bu bilgi de Eftalit veya

Harita 2.4: Ak Hun İmparatorluğu

diğer adıyla Ak Hunların Hun asıllı olduklarını ve ilk yaşadıkları bölgenin Orta Asya, daha doğrusu Altaylar olduğunu göstermektedir. Yine söz konusu kaynaklarda Eftalit Devleti'nde yaşayan Avar adındaki boydan da bahsedilmektedir. Eftalitlerin Afganistan'daki yönetim merkezi kaynaklarda Varvalic (Avar şehri) şeklinde kaydedilmiştir. Avarların Eftalitlerin diğer bir adı veya bir boyu olduğu tahmin edilmektedir.

Eftalitler Kabil, Gazne ve Kandehar gibi Afganistan'ın

Görsel 2.7: Eftalitler Dönemi'ne ait Baktriya diliyle yazılı bir belge, Kuzey Afganistan

merkez bölgelerinde uzun yıllar boyunca siyasi etkilerini sürdürmüşlerdir. Hintliler ve Araplara karşı başarılı savaşlar sürdüren Abdal, Halaç, Karluk ve Kencine Türkleri gibi Eftalitlerin torunları da Orta Çağlara kadar siyasi varlıklarını korumuştur. Onlar bu dönemde Hindistan, Afganistan ve İran topraklarında kurulan birçok Türk asıllı hanedanın askerî kuvvetlerini oluşturmuşlardır.

10. JUAN-JUAN KAĞANLIĞI

Bu devlet V-VI. yüzyıllarda hüküm sürmüştür. Toprakları Orta Asya'nın kuzeydoğu topraklarını Moğolistan, Altaylar, Doğu Türkistan'ın kuzeydoğu kısımlarını Cungarya ihtiva etmiştir. Çinliler onları Juan-Juan, Kök Türkler Apar olarak adlandırmışlardır. Eftalit Devleti ile dostça münasebetlerde bulunan Juan-Juanların aslının Avarlara dayandığı görüşü hâkimdir. Bilindiği gibi Avar adı Eftaltilerde de kullanılmakta ve buna bağlı olarak her iki devlet kurucusunun aynı soydan olduğu iddia edilmektedir.

Çin'e karşı başarı elde eden Juan-Juanlar Yüeban, Gaoçe gibi Türk asıllı kabileler birliğini egemenliği altına almış, Doğu Türkistan'daki şehirleri kendilerine bağlamıştır. Türk ve Moğol kavimleri tarihinde Kağan unvanı ilk defa Juan-Juan yöneticisi Shelun tarafından kullanılmıştır.

Juan-Juan Devleti VI. yüzyılın ilk yarısında Moğolistan, Kuzey Çin ve Kore'ye kadar olan toprakları içine alan imparatorluğa dönüşmüştür. Onların egemenliği altındaki Türklerin Aşina boyu tarafından 552 yılında hâkimiyetine son verilince Juan-Juan boyları batıya doğru göç etmişlerdir. Doğu Avrupa'da kurulan Avar Kağanlığı'nın (VI yy. - IX yy. başı) Juan-Juanlar tarafından kurulmuş olması muhtemeldir.

11. HUN İMPARATORLUKLARI VE

SONRAKİ TÜRK DEVLETLERİ DÖNEMİNDE SOSYAL, EKONOMİK VE KÜLTÜREL HAYAT

Bu dönemde Türk asıllı hanedanlar yönetimleri altındaki farklı din, inanış ve kültüre sahip toplulukları hoşgörülü bir şekilde yönetmişlerdir. Avrasya coğrafyasında Türk, Moğol, Tunguz, Samo-yed, Ket, Çin, Tohar, İran (Soğd, Baktriyalı, Hotan), Hint, Kafkasyalı, Slav, Fin-Ugor gibi farklı dil ve kültürlerle sahip topluluklar yaşamıştır. Bu toplulukların arasındaki Türk, Moğol ve Tunguzlar Altay Dil Ailesi'ne; Toharlılar, İranlılar, Hint ve Slavlar Hint-Avrupa Dil Ailesi'ne mensup olarak ahalinin çoğunluk kısmını oluşturmuşlardır. Bu toplulukların uzun bir süre aynı siyasi çatı altında yaşamaları neticesinde kültürel ortaklıklar oluşmuştur.

Bu dönemde Türklerin ataları daha çok bozkır ve ormanlık bölgelerde yaşamış, yaşamlarında atın önemi büyük olmuştur. Altaylar ve Tanrı Dağları arasındaki geniş yaylalarda at, koyun ve sığır sürülerini otlatan Hunlar tahıl ürünleri de yetiştirmişlerdir.

Hun toplumu sürekli savaş tehlikesi altında yaşadığından askerlik ve savaş eğitimine önem vermekteydi. Bu nedenle çocukların iyi bir asker olarak yetişmesi hedeflenirdi. Çocuklar ata binmeye başlamadan önce koyunlara biner, kuş veya fare gibi hayvanları vurmaya çalışırdı. Belli bir yaşa geldiklerinde ise at yarışlarına katılır, iyi bir binici ve silah kullanıcısı olarak yetişirdi.

Hun imparatorlukları ve sonraki Türk devletleri döneminde Türk toplumunda sosyal sınıflaşmanın olmaması önemli bir özelliktir. Savaşta esir düşen yabancılar dışında hiç kimsenin köle kabul edilmemesi buna örnek verilebilir.

İpek Yolu'nun Doğu Avrupa'dan Çin, Sibiryaya ve Uzak Doğu'ya kadar uzanan kuzey hattının Hunların egemenliği altında bulunması Orta Asya'da iktisadi ve kültürel gelişmeyi sağlamıştır. Bu yol vasıtasıyla Hunlar; Çin, Hindistan, İran, Doğu Avrupa ve Kuzey Asya ülkeleri arasında kültürel etkileşimin olmasını sağlamışlardır.

Kangüy Devleti ise Aral Gölü havzalarından Yedisu'ya kadar

uzanan topraklardaki konargöçer ve yerleşik toplumları kendi bünyesinde barındırmıştır. Bu dönemde Sirderya havzalarından Talas ve Çu nehirlerine uzanan tarıma elverişli bölgelerde Çaç (Taşkent), Otrar, İsficab (Sayram), Taraz gibi büyük şehirler oluşmaya başlamıştır.

Güneybatı Hunlarının emri altındaki Orta Asya'nın güneyi ve Kuzey Hindistan'da daha çok tarımla uğraşan yerleşik toplumlar yaşamışlardır. Baktriya (Belh), Merv, Tirmiz, Kâşgar, Hotan, Kabil gibi şehirler birer ticaret ve kültür merkezine dönüşmüştür.

Güneybatı Hun ve Eftalit Hanedanları çerçevesinde tarihî Kuzey Hindistan'da (Afganistan'ın bir kısmı, Pakistan) ve Orta Asya'nın güneybatısında Türk-Fars-Hint kültürleri karşılıklı etkileşimde bulunmuşlardır. Yönetici kesimin bu mekânlarda yerel inanç sistemlerine saygı göstererek Budist tapınakları inşa ettirdikleri, heykel yapımı, saray süslemeleri gibi konularda Buda geleneklerini yansıtmaları bu duruma örnektir.

Aslında değişik etnoslara ve dinlere karşı toleranslı davranış, Türk kültürüne özgü bir özelliktir. Eski Türklerin dini olan Gök Tanrı inancının da birçok uzmanın fikrine göre tek tanrıcı anlayışa pek yakın olması, sonraki dönemde İslamiyet'in kabulünü kolaylaştırmıştır.

DEĞERLENDİRME SORULARI

1. Hunların kurulduğu coğrafyada bugün hangi devletler vardır?
2. Yaşadıkları coğrafya Türklerin kültürünü nasıl etkilemiştir?
3. Attila'nın Doğu Avrupa'daki faaliyetlerini açıklayınız.
4. Hionit ve Eftalit Devletlerinin sınırları günümüz coğrafyasına göre nereleri kapsamaktadır?

III

BÖLÜM

TÜRK KAĞANLIKLARI

TEMEL KONULAR

1. KÖK TÜRK KAĞANLIĞI
2. AVAR KAĞANLIĞI
3. HAZAR KAĞANLIĞI
4. TÜRGEŞ KAĞANLIĞI
5. UYGUR KAĞANLIĞI
6. KOÇU UYGUR DEVLETİ
7. KARLUK YABGULUĞU
8. KIRGIZ KAĞANLIĞI
9. KİMEK VE KIPÇAK DEVLETLERİ
10. TÜRK KAĞANLIKLARI DÖNEMİNDE SOSYAL, EKONOMİK VE KÜLTÜREL HAYAT

Harita 3.1: Bazı Türk Kağanlıkları

1. KÖK TÜRK KAĞANLIĞI

Kök Türk Kağanlığı 552-744 yıllarında hüküm sürmüş ilk merkezî Avrasya İmparatorluğu olarak bilinmektedir. Hanedan 552 yılında Altay Dağlarının güneybatı eteklerinde yaşayan Türklerin Aşina boyu mensubu iki kardeş Bumin ve İstemi tarafından kurulmuştur. Baş yöneticisi Kağan unvanını taşımıştır. Sınırları Uzak Doğu'dan Karadeniz'in kuzeyine kadar ve Güney Sibirya'dan Horasan ve Kuzey Hindistan'a kadar ulaşmıştır. Çin, Bizans ve Sasaniler İrani

ile üstünlük savaşları sürdürmüştür. Orta Asya'nın onlarca kabile-boy yönetimiyle beraber Doğu Türkistan, Amuderya-Sirderya havzası, Horasan ve Kuzey Hindistan'daki yirmiden fazla devleti kendine bağlamıştır. Başlıca yönetim merkezleri Ötüken Bölgesi (günümüzdeki Moğolistan), Ordubalık, Suyab ve Taraz (Yedisu), Cabgukent ve Çaç (Taşkent), Ak-Tağ ve Beşbalık (Doğu Türkistan) şehirleridir.

Kök Türk Kağanlığı Asya Hun İmparatorluğu'ndan sonra Orta Asya'da kurulan ikinci büyük Türk devletidir. Tarihte ilk kez Türk adının devlet adı olarak kullanıldığı dönemdir. VII. yüzyıla ait kaynaklara göre Kağanlık döneminde Türkistan adı İdil ve Horasan'dan Çin'e kadar uzanan iller için kullanılmaya başlanmış ve Kök Türk Kağanlığı döneminde Orta Asya ve civarı bu adla anılmıştır.

Kök Türk Kağanlığı tarihinde Bumin Kağan (552-553), Mukan Kağan (553-572), İstemi Yabgu (568-576), İlteriş Kutluk Kağan (682-692), Kapgan Kağan (692-716), Bilge Kağan (716-734) güçlü hükümdarlar olarak bilinmektedir. İstemi ve Mukan Kağan döneminde Kağanlık zirveye ulaşmıştır. Ayrıca 682-725 yılları arasında üç kağana aygucu (baş vezir) olmuş Tonyukuk, ordu komutanı Kültegin (öl. 731) ve diğerlerinin devletin yükselmesinde hizmetleri büyüktür.

Kağanlık merkezi Ötüken (Orhun vadisi / Moğolistan) olan Doğu Kök Türk (552-630, 682-744) ve merkezi Suyab (Yedisu) olan Batı Kök Türk Kağanlığı (568-740) olarak iki kanattan yönetilmiştir.

Bumin Kağan'ın nesilleri Güney Sibirya, Moğol-

Görsel 3.1: Kültegin heykelinin baş kısmı, Moğolistan

listan, Uzak Doğu ve Kuzey Çin'i Doğu Kök Türkleri olarak yönetmişlerdir. Eski Türklerce kutsal sayılan Ötüken, Orhun Vadisi'nde yer almakta olup burada kağanlar tarafından Türk milletine (bodun) hitap eden birçok yazılı taş (bitik taş) dikilmiştir. Tonyukuk, Bilge Kağan ve Kültegin yazıtlarında çeşitli Türk boylarının birlik sağlamaları gerektiği ancak bu birlik sayesinde halkın “Bengü İl” tutabilecekleri ve millet olarak var olabilecekleri vurgulanmıştır.

Kağanlığın Altay Dağlarından Karadeniz'in kuzeyine, İdil ve Yayık'tan Kuzey Hindistan'a kadar olan kısmını ise İstemi Yabgu'nun nesilleri Batı Kök Türkleri olarak ellerinde tutmuşlardır. Devlet, Yedisu bölgesinde on Türk boyunun bir araya gelmesi ile yönetildiği için Batı Kök Türk Kağanlığı'nın adı “On Ok” olarak adlandırılmıştır. Batı Kök Türk Kağanlığı tarafından Çaç (Taşkent) bölgesinde Soğd yazısıyla “Türk Kağan”, “Tardu Kağan”, “Tun Cabgu Kağan” gibi hükümdar adları ve “Cabgu”, “Cabgu Kağan” ve “Kağan” gibi unvanlarla bronz sikkeler bastırılmıştır.

Kök Türkler; Sui ve Tang gibi Çin Hanedanları, Bizans İmparatorluğu ve Sasaniler İrani gibi o dönemin en büyük devletleriyle ilişki kurmuşlardır. Bu devletlerle hem barış hem savaş hâlinde bulunan Kağanlık çoğu kez zafer elde etmiştir. Çin'deki Sui Hanedanı'nı bir süre kendine tabi yapmış, Çin sarayındaki melikeler kağanlara eş (Hatun) olarak yollanmıştır. Kök Türkler ilkin Sasanilerle dostça ilişkilerde bulunmuş ancak İran tarafından

Görsel 3.2: Kök Türk Atlıları, Kuzeybatı Çin mezar buluntusu, Mi-ho Müzesi, Japonya

Görsel 3.4: “Yabgu” yazısını taşıyan Batı Türk Kağanlığı'nın sikkesi, Taşkent, VI. yy. sonu

Görsel 3.3: Kara-Kaba Kurganı'ndan bulunan Eski Türk kopuzu, VII-VIII. yy., Altay, Kazakistan

Kök Türk tüccarlarının beraberinde götürdükleri ipek eşyaların yakılmasıyla arada savaş başlamıştır. Kök Türk orduları Herat (Afganistan) ve İsfahan'a (İran) kadar ilerlemişlerdir. Bizans ve Kağanlık münasebetleri ise genelde ılımlı olmuştur. Karşılıklı elçiler gidip gelmiş, müttefik olarak Sasanilere karşı savaşmışlardır.

İstemi Yabgu ve torunu Tun Yabgu Kağan (618-630) döneminde Kök Türk elçileri Bizans'ın başkenti Konstantinopolis'e (İstanbul) devamlı gidip gelmişlerdir. Bu dönemde Kırım ve Azerbaycan toprakları da kısa bir müddet Kök Türk sınırlarına dâhil edilmiştir.

Batı Kök Türklerine bağlı Amuderya Sirderya arası ve ona bitişik bölgelerde VII-IX. yüzyıllarda Çaç/Taşkent Teginleri, Fergana Aşına Hanedanı, Toharistan Yabguları ve Kabil Tegin Şahları gibi hanedanlar kurulmuştur. Onların kökeni Aşına Hanedanı'na uzanmaktadır. Bu dönemde Hazar Denizi'nin güneydoğusunda Dihistan, Gürgen ve Merv (bugünkü Türkmenistan) toprakları da Kök Türklerin emri altında bulunmuştur.

Görsel 3.5: Kültegin Yazıtı.
Orhun Vadisi, Moğolistan

KÜL TEGIN YAZITI

Üstte mavi gök, altta yağız yer yaratıldığında, ikisi arasında insanoğlu yaratılmış. İnsanoğlunun üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk halkının devletini, yasalarını ele alıp düzenlemişler...

Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağan'ı, bu zamanda tahta oturdum. Sözümü tamamiyle işit. Bilhassa küçük kardeş yeğenim, oğlum, bütün soyum, milletim, sağdaki Şad, Apa beyleri, soldaki Tarkanlar, Buyruk Beyleri, Otuz Tatar..., Dokuz Oğuz Beyleri, milleti! Bu sözümü iyice işit, adamakıllı dinle: Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar, onun içindeki millet hep bana tabidir... Türk kağanı Ötüken ormanında otursa ilde sıkıntı yoktur.

Doğuda Şantung ovasına (Kuzeydoğu Çin'e) kadar ordu sevk ettim, denize ulaşmama az kaldı. Güneyde Dokuz Ersin'e kadar ordu sevk ettim, Tibet'e ulaşmama az kaldı. Batıda İnci nehrini (Sır-derya'yı) geçerek Demir Kapı'ya (Amuderya/Toharistan'a) kadar ordu sevk ettim. Kuzeyde Yir Bayırku yerine (Baykal Gölü'ne) kadar ordu sevk ettim.

Ergin M., Orhun Abideleri, İstanbul, 2013, s. 12 ve 14'ten kısaltılarak alınmıştır.

TONYUKUK YAZITI

Türk Böğü Kağan için, Türk Bilge Kağan için, Kagan Kağan için gece uyumadım, gündüz oturmam. Kızıl kanımı dökerek, kara terimi akıtarak işimi gücümü hep ona verdim. Öncüleri yine uzaklara gönderdim; hisarları, gözcüleri çoğalttım; kağanım ile seferlere çıktık. Tanrı korusun, bu Türk milletinin içinde silahlı düşman dolaştırmadım, damgalı at koş-turtmadım. İltiş Kağan (devlet ve savaşları) kazanmasaydı, onun ardından ben kazanmasaydım İl (devlet) yine, Bodun (millet) yine yok olacaktı. O kazandığı için, ardından ben kazandığım için İl yine İl oldu, millet yine millet oldu.

Ben artık yaşlandım, kocadım. Herhangi bir yerdeki kağan sahibi bir millete benim gibisi olsa ne sıkıntıları olabilir? Türk Bilge Kağan ilinde yazdırdım. Ben Bilge Tonyukuk.

Ergin M., Orhun Abideleri, İstanbul, 2013, s. 42'den kısaltılarak alınmıştır.

Görsel 3.6: Tonyukuk Yazıtı, Orhun Vadisi, Moğolistan

Orhun Kitabelerinden alınan bu metinlere göre bir hükümdar devletin güçlü olması için neler yapmalıdır?

ERGENEKON DESTANI

XIV. yüzyılda Reşideddin Fazlullah Hemedanî'nin kaleme aldığı *Cami'üt-Tevârih* (Tarihlerin Cemi) adlı eserin "Türk ve Moğol Kabilelerinin Tarihi" bölümünde ve Ebülğazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Türk* adlı eserinde Çin yıllıklarında sunulan Kök Türk Türeyiş efsanesini andıran bir rivayet kaydedilmiştir:

...Oğuz Han soyundan İl Han'ın hükümdarlığı sırasında düşmanların hükümdarı Sevinç Han savaş açtı. İl Han'ın ülkesindeki herkesi öldürdüler. Yalnız İl Han'ın oğulları Kıyan ve Nüküz kaçıp kurtulmayı başardılar. Yabani koyunların yürüdüğü bir yolu izleyerek yüksek bir dağda dar bir geçite vardılar. Bu yere “maden yeri” anlamında “Ergene Kon” adını verdiler. Dört yüzyıl sonra kendileri ve sürüleri o kadar çoğaldılar ki, Ergenekon'a sığamadılar. Atalarının buraya geldiği geçidin yeri unutulmuştu. Bir demirci, dağın demir kısmı eritilirse yol açılabileceğini söyledi. Demirin bulunduğu yere bir sıra odun, bir sıra kömür dizdiler ve ateşi yaktılar.

Demir eridi, yüklü bir deve geçecek kadar yer açıldı. İl Han'ın soyundan gelen Türkler yeniden güçlenmiş olarak eski yurtlarına döndüler, atalarının intikamını aldılar. Ergenekon'dan çıktıkları günü her yıl ilkbaharın başında bayram yaptılar.

Turan O., Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014'ten kısaltılarak alınmıştır.

Ergenekon Destanı'nda demir dağın delinerek geçidin açılmasıyla ilgili anlatılan bu olay aslında neyi sembolize etmektedir? Araştırınız.

2. AVAR KAĞANLIĞI

Avar Kağanlığı VI-IX. yüzyıllarda hüküm sürmüştür. Doğu Avrupa'da kalan Hun toplulukları ve Orta Asya'dan gelen diğer Türk boylarının kaynaşmasıyla kurulan bir imparatorluktur. Kurucusu Bayan Kağan'dır. Sınırları Tuna Nehri'nin orta havzası, Transilvanya, Panonya (Macaristan) ve Karpatları kapsamıştır. Avarlar,

Bizans İmparatorluğu'na karşı başarılı savaşlar yapmış, birçok Cermen ve Slav kabilesini hâkimiyeti altına almışlardır.

Dönemin bazı kaynaklarında Avarların Orta Asya'dan geldikleri ve Hunların torunları oldukları kaydı geçmektedir. Avar Kağanlığı döneminde Doğu Avrupa'da Türk kültürünün etkisi artmıştır. Bu dönem bugünkü Macaristan, Avusturya ve Almanya'nın güneybatısındaki toplulukların oluşumunda önemli yer tutmaktadır. Özellikle Fin-Ugor ve Türk halklarının uzun asırlar boyunca kaynaşmaları sonucunda oluşan Macar halkı için bu dönem ayrı bir tarihî değer taşımaktadır.

Arkeolojik kazılar sonucunda Macaristan ve ona yakın bölgeler-

Görsel 3.7: IX-X. yy. Avar Kağanlığı döneminden altın kap kacaklar; Nagy Sent-Mikloş defnesi, Macaristan

de Avar dönemine ait pek çok kültürel buluntu ortaya çıkmaktadır. Özellikle altın ve gümüş kap kacaklar Orta Asya Türk karakterini taşımaktadır (Nagy Sent-Mikloş defnesi, görsel 3.7.). Bu tür kültürel eşyaların üzerinde Kök Türk alfabesi benzeri yazıların görülmesi ilgi çekicidir.

3. HAZAR KAĞANLIĞI

Bu devlet VII-XI. yüzyıllarda varlığını sürdürmüştür. Kurucuları Aşina Hanedanı'nın Batı Kök Türk kolundandır. Merkezî toprakları Aşağı İdil (Volga) Havzası ve Hazar Denizi'nin kuzeybatı topraklarını içermiştir. Başkenti farklı dönemlerde tarihî Hanbalık (Semender, Dağıstan), İdil, Belencer ve Sarkel şehirleri olmuştur. En güçlü olduğu dönemde sınırları Karadeniz'in kuzeyinden Aral Gölü'ne kadar, Azerbaycan'dan Urallara kadar uzanmıştır. Kağanlık; buralardaki çeşitli Türk, Slav, Kafkas, İranlı, Macar gibi Fin-Ugor topluluklarını kendi bünyesinde barındırmıştır.

Hazar Devleti'nin yaklaşık üç asır boyunca Batı Avrasya steplerinde hâkim tabaka olarak bilinmesi bu bölgede Türk nüfusunun daha

Harita 3.2: Hazarlar

da artmasını sağlamıştır. Özellikle Azerbaycan Türkleri, Kumuklar, Karaçay-Balkarlar ve Kırım Türklerinin oluşumunda Hazar Kağanlığı'nın rolü büyük olmuştur. Geniş topraklar üzerinde Müslüman, Hristiyan, Musevi ve eski Türk dininden insanlar beraberce yaşıyorlardı. Devletin üst tabakası Museviliği kabul etmişti. Hakanların ülkelerini adaletli bir şekilde yönettikleri Arap kaynaklarında özellikle verilmektedir. Arap tarihçisi Mesudi'ye göre ülkede yedi yargıç bulunuyordu. Bunlardan ikisi Müslümanların, ikisi Hristiyanların, ikisi Musevilerin ve biri de eski Gök Tanrı dininde olanlar ile Rusların davalarına bakıyorlardı. Hakanlar din işlerine karışmamış ve şehirlerde bütün dinlerin serbestçe ibadetlerini yapmalarını sağlamışlardır. Hâkimiyetleri altına almış oldukları milletlere karşı anlayışlı tavırları ve dinî hoşgörülerini sayesinde Hazarlar, Doğu Avrupa'da dört asır süren bir hakanlık kurmuş ve onu korumakta başarılı olmuşlardır.

Hazar kültürü Rus, Macar gibi milletlerin de kültürüne tesir etmiştir. Günümüzde Kuzey Kafkasya'da, Kuban ve Don Nehirleri havzalarındaki eski şehir kalıntılarında Eski Türk kültür yadigarları ortaya çıkmaktadır. Buralarda Türk-Runik yazılı seramik ve metal eşyalar, taş heykeller, altın ve gümüşten yapılan çeşitli sanat eserleri Kök Türk ve bilhassa Hazar Kağanlığı'na ait eserler bulunmaktadır. Bu dönemin canlı izleri hâlâ Karaçay-Balkar, Kumuk ve diğer Kuzey Kafkasya Türkleri kültüründe korunmaktadır.

Özellikle Karaçay-Balkarlar'da İslamiyet öncesi Eski Türk inan-

cına ait Teyri (Tanrı), Umay-Ene (Eski Türk ilahesi Umay) ile ilişkili rivayetlerin bulunması bunun açık bir örneğidir.

4. TÜRGEŞ KAĞANLIĞI

Bu devlet 699-766 yıllarında hüküm sürmüş, Batı Kök Türk Kağanlığı'nın halefi olarak ortaya çıkmıştır. Batı Kök Türklerin On Ok kabile ittifakına dâhil Türgeş boyu mensubu Uçele (Yüzlüg) Kağan (699-705) tarafından 699 yılında kurulmuş, yönetim merkezi Suyab şehri olmuştur. Sınırları Yedisu ve civarındadır. En meşhur hükümdarı Sulu Kağan (715-738) Batı Kök Türklere vasal vaha devletleri üzerinde siyasi nüfuz sağlamıştır. Türgeş hükümdarları Soğd yazısıyla “İlahi Türgeş Kağan sikkesi” unvanıyla bronz para bastırmışlardır. Türgeş Kağanlığı Çin ve Araplara karşı savaşlar yapmış ve zafere ulaşmışlardır. Kırgız Kağanlığı'nın da Türgeşlerle müttefiklik münasebeti olmuştur.

Araplar ile Çinliler arasındaki Talas Savaşı'nda (751), Karluk Türklerinin Araplara desteğiyle Çin ordusu yenildi. Büyük önem taşıyan bu olayın ardından İslamiyet Orta Asya'da yaygınlaştı. Talas Savaşı'ndaki zafer Çin'in Orta Asya'daki etkisini zayıflattı. İslamiyet'i

Görsel 3.8: Eski bir Türk heykeli Kazakistan

3.9: Pencikent saray duvarı resimlerinde eski Türk yöneticileri, Tacikistan

ilk benimseyenlerden biri Horasan, Maveraünnehir ve Yedisu'daki Türk boyları olmuş; daha sonra Hazar Kağanlığı ve Volga Bulgaristan topraklarında yaşayan Türkler arasında bu din hızla yayılmaya başlamıştır.

5. UYGUR KAĞANLIĞI

Doğu Kök Türk Kağanlığı'nın varisi olan Uygur Kağanlığı VIII-IX. yüzyıllar arasında hüküm sürmüş bir devlettir. Siyasi merkezi Ötüken'deki Ordubalık'tır. Uzak Doğu, Güney Sibirya ve Kuzey Çin toprakları Uygur Kağanlığı'nın hâkimiyetindedir. Kurucusu Kutluğ Bilge Kül-Kağan, Çin'e karşı başarılı savaşlar sürdürmüştür; Moğol ve Mançu asıllı toplulukları itaatine almıştır.

Uygur Kağanlığı tarihinde İl İtmiş Bilge Kağan Bayan-Çor (747-759), Böğü Kağan (759-780) ve Baga Tarkan (780-789) ünlü hükümdarlarıdır. Böğü Kağan döneminde Çin üzerinde Kağanlığın etkisi artmış, pek çok Türk tüccarı Çin başkentinde serbest ticaret yapma imkânı elde etmiştir.

Harita 3.3: Uygur Kağanlığı

Böğü Kağan döneminde Manihaizm dini yaygınlık kazanmış, Ordubalık (Karabalgasun) şehrinde Mani tapınağı yaptırılmıştır.

Uygur Kağanlığı döneminde Türk Bitik ve Soğd yazısı temelindeki Eski Uygur alfabesi kullanılmıştır. Kök Türk runik harfleriyle yazılan Şine-Usu (Bayan-Çur), Ordubalık abideleri Uygur Kağanlığı tarihini anlatmaktadır.

Daha sonra Uygurlar, Soğd alfabesi temelinde geliştirilen Uygur alfabesini kullanmaya başlamışlar, Orta Çağ kaynaklarında “Türk bitikçileri” adıyla ünlü kâtipler bu yazıyla eserler bırakmışlardır.

840 yılında Uygur Kağanlığı yıkıldıktan sonra Uygurların bir kısmı, Çin’in kuzeybatısındaki Kansu (Kançou) bölgesine gelerek burada Kansu-Uygur Devleti’ni, Turfan vahasında ise Koçu devletini kurmuşlardır. Kansu Uygurları Çin’le ticari ilişkilerde bulunmuşlardır.

6. KOÇU UYGUR DEVLETİ

Bu devlet IX. yüzyıldan XIII. yüzyılda Moğol hakimiyetine girene kadar varlığını devam ettirmiştir. Kök Türk ve Uygur Kağanlıklarının varisleri tarafından kurulan bu devlet Doğu Türkistan’ın

Turfan ve Kumul bölgelerini ihtiva etmiştir. Kurucusu Pan-Te-gin'dir. Eski Türk kültürünün yanı sıra Manihaizm, Budizm inançlarının geliştiği yüksek bir kültürel ortam yaratmıştır. Kendisinden sonra Budist tapınakları, duvar resimleri, heykeller; Eski Türkçe, Soğd ve Pehlevî dillerinde yazılan epigrafik yadigârlar bırakmıştır. Uygur soyluları yeni dinlerini halkın öğrenmesi amacıyla çok sayıda kitap yazmıştır. Bu kitapların basımında matbaanın temeli sayılabilecek kalıplar kullanılmaya başlanmıştır.

Yerleşik kültür ağırlıklı bu devlet 500 yıl gibi uzun bir ömür sürmüştür. Manihaizm, Budizm ve Hristiyanlık inançları ile Çin, yerli Tohar ve eski Türk kültürlerinin kaynaşmasından rengârenk bir yüksek kültür ortaya çıkmıştır. Asırlar içinde Çinli ahali tüccar veya mülteci sıfatıyla Koçu-Turfan Devleti'ne gelip yerleşmiştir. Gelen Çinli ahalinin ve Ön Asya, İran, Orta Asya'nın güneybatı sınırlarından gelen Fars ve Soğd tüccar ahalinin bu devletin gelişimine katkıda bulunduğu bilinir.

Nitekim buradaki eski mağaralara çizilmiş binlerce duvar resminde yerli Türk ve Toharlarla beraber Çin, Soğd, Ön Asya ve Hint insanların tasvirleri bulunmaktadır. Bu toplumlara özgü gelenekler, kıyafet ve diğer kültürel özelliklerin bir arada bulunması Koçu Uygur

Görsel 3.10: İdikut'un (Koçu) güzel insanları Uygur Türkleri

Devleti'nin hoşgörülü bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir.

7. KARLUK YABGULUĞU

VII-IX. yüzyıllarla tarihlendirilen Karluk Yabguluğu eski Türk halklarından biri olan Karluklar tarafından kurulmuştur. Orhun Bölgesi (Moğolistan), Altaylar ve Tarbagatay'da (Doğu Kazakistan) yaşayan Karluk Türkleri güneybatıya göç edip 766 yılında Yedisu'daki Türgiş Kağanlığı'nın hâkimiyetine son vererek Taraz (Talas) merkezli bir Yabguluk kurmuşlardır. Taraz ve Suyab şehirleri Karlukların hem yönetim hem de kültürel iktisadi merkezi olmuştur. Bu dönemde Yedisu şehirlerinde Müslüman Türklerin nüfusu artmıştır.

Orta Asya'nın doğu kısımlarında Uygur Kağanlığı mevcut bulunduğu için söz konusu siyasi birlik kağanlık derecesine ulaşamamıştır. Ancak daha sonra Karlukların kuvvetlenerek kısa bir süreliğine kağanlık derecesine ulaştığı bilinmektedir. Yedisu'daki eski şehir kalıntılarında bulunan Soğdca yazılı bakır sikelerde "Karluk-Kağan" tabirinin görülmesi bunu teyit etmektedir.

Karluklar, 940 yılında önce Kuzey Çin'e hâkim olan Kitanların (Kara-Hıtay), sonra Tangutların, daha sonra da Cengiz Han idaresindeki Moğolların egemenliğini kabul etmişlerdir (1226).

Görsel 3.11: "Karluk-Kağan" unvanlı bakır sikke, VIII-IX. yy., Yedisu

8. KIRGIZ KAĞANLIĞI

Kırgızlar, VI. yüzyılda Yenisey'in üst kısımlarında kendi devletini kurmuş olmakla birlikte 555 yılında Kök Türk Kağanlığı'na bağlanmışlardır. Kök Türk Kağanlığı parçalandıktan sonra tekrar bağımsızlıklarına kavuşan Kırgızlar 648 yılında Çin hükümdarına ilk elçilerini göndermişlerdir. VII. yüzyılın sonu ile VIII. yüzyılın başlarında güçlü yönetici Barsbek'in etrafında toplanmışlar ve Kök Türklerin bağımsızlığını tekrar kazanmasından sonra Kök Türk hâkimiyetine girmişlerdir.

Kırgız Kağanı devletin başında bulunmaya devam etti ve giderek güçlendi. VIII. yüzyılın 20-30'lu yıllarında Kırgız Kağanlığı bağım-

Görsel 3.12: Kırgız Kağanı
Barsbek

sızlığını yeniden ilan etti.

840 yılında Kırgızlar Ötüken’de Uygur Devleti’ni mağlup ederek yeniden Kırgız Kağanlığı’nı oluşturdular. Bu tarihten sonra Kırgız Kağanlığı, Yenisey Kırgızlarının askerî ve siyasi gücünün zirveye ulaştığı bir dönemdir. Bu dönem tarihçiler tarafından Kırgız Kağanlığı ve Kırgız tarihinin altın asrı olarak anılmaktadır.

840-924 yıllarında Kırgız Kağanlığı’nın toprakları Mançurya’nın batısından Tanrı Dağları’na kadar geniş bir bölgede yer almıştır. Kağanlık, İpek Yolu üzerinde etkili olmuş; diğer ülkelerle ve öncelikle Tang İmparatorluğu (Çin) ile ilişkilerde bulunmuştur.

Bu dönemde Kırgız kültürü büyük gelişme göstermiştir. Kırgızlarda Türk Bitik alfabesi yaygınlık kazanmıştır. Türk kültürünün hacim ve içerik bakımından ender rastlanan eserlerinden biri olan Manas Destanı’nda Kırgızların bu dönemine ait tarihî olaylar da geçmektedir. Kırgızlar madencilik sanatında ilerlemişlerdir. Silah, kemer ve at koşumu, altın ve gümüş süslemeler çok çeşitlenmiş diğer kültürlerle örnek teşkil etmiştir.

Çin yıllıklarında yer alan Güney Sibirya’ya ilişkin bilgilerden Kırgızların da tarım yaptıkları anlaşılmaktadır.

Görsel 3.13: “Ben Kırgız
oğlu Kırgız’ım” sözleri
kazınan Suciin Davan Yazıtı
(Moğulistan)

Moğolistan’da bulunmasına rağmen paleografik, dil ve içerik özelliklerinden dolayı Yenisey Yazıtları içerisinde değerlendirilen Suciin Davan Yazıtı 1900 yılında G.İ.Ramstedt tarafından Suciin Davan Dağı’na yakın bir yerde keşfedilmiştir. Kutlug Baga Tarkan Öge adlı hükümdarın buyruğu (bakanı) olan Buyla Kutlug Yargan adlı şahısın anısına dikilen bu yazıtta, adı geçen şahıs, “Kırkız oğlu men (Ben Kırgızım)” diye kendi boyunu göstermiş; yaptığı kahramanlıklarını, sahip olduğu zenginliklerini anlatmış ve oğullarına devlete hizmet etmelerini bir nasihat olarak bırakmıştır. 11 satırdan oluşan bu yazıtın IX. asrın ortasında Kırgız Kağanlığı döneminde dikildiği düşünülmektedir.

Kırgız Kağanlığı döneminde birçok şehir inşa edilmiştir. Kağanlık Çin, Tibet ve diğer devletlere elçilik göndermiş ve onların elçiliklerini kabul etmiştir. Bu ilişkiler Yenisey bölgesinde (Güney Sibirya) bulunan çeşitli Türk yazılı kaynaklarına yansımıştır.

X. yüzyılda Kırgız Kağanlığı zayıflamaya ve parçalanmaya başlamış, XIII. yüzyılda Moğollar tarafından yenilgiye uğratılmıştır. Kırgızların bir kısmı Güney Sibirya'da yaşamaya devam etmiş, diğer kısmı ise IX-XIII. yüzyıllar arasında birkaç dalga hâlinde Altay Dağlarının güneybatı kesimine ve Tanrı Dağlarının kuzeybatı bölgelerine göç etmiştir.

Görsel 3.14: Kırgız Kağanlığı dönemine ait yazıt, Güney Sibirya

Harita 3.4: Kırgız Kağanlığı

9. KİMEK VE KIPÇAK DEVLETLERİ

Kimek Kağanlığı, IX-X. yüzyıllarda Batı Altaylar ve Balkaş Gölü'nün kuzeydoğusunda yaşayan Kimek Türkleri tarafından kurulan bir devlettir. Bu devlet güney ve güneybatıda Karluk ve Oğuz Yabguluklarıyla, kuzeydoğuda ise Kırgız Kağanlığı'yla komşu olmuştur. Bu dönemde Orta Asya'nın Batı Altaylar ve Balkaş Gölü'nün kuzeydoğusunda şehir hayatı canlanmış, İpek Yolu'nun Altaylar ve Sibirya'ya giden hattında uluslararası ticaret özellikle kürk ticareti artmıştır.

Kimek Türkleri de Kök Türk Kağanlığı'na özgü Eski Türk devletçilik geleneklerini devam ettirmiştir.

IX-X. yüzyıllarda Sibiryaya ve Uzak Doğu'ya giden Müslüman tüccarlar Kimek ülkesine uğramışlardır. Tüccar kabileleriyle beraber kuzey ülkelere seyahat eden Arap ve Fars coğrafyacıları Kimek Türklerine dair epey bilgi bırakmışlardır. Coğrafyacıların yazdıklarına göre soğuk ve sert iklim şartlarında yaşamalarına rağmen Kimeklerin kültür seviyesi yüksek olup şehir ve kasabalar kurmuşlardır.

Kıpçak Devleti ise Avrasya bozkırlarının belirli bir bölümünde, şimdiki Kazakistan'ın bozkır bölgeleri ve civarında XI-XIII. yüzyıllarda hüküm sürmüştür. Kimek Kağanlığı zayıfladıktan sonra Kıpçaklar onların topraklarında egemenlik sağlamışlardır. Kıpçaklar daha sonra XI. yüzyılın ikinci çeyreğinden başlayarak Aral Gölü ve Hazar Denizi arasında bulunan Oğuzların yerini almışlardır. Mefâzetu'l-Guziyye (Oğuz Bozkırı) terimi yerine Deşt-i Kıpçak (Kıpçak Bozkırı) terimi kullanılmaya başlanmıştır. Deşt-i Kıpçak, Doğu Avrupa-Batı Sibiryaya bozkır bölgelerinin tamamını kapsayan Kuman-Kıpçak sahasıdır.

Kıpçaklar XI. yüzyılın ortalarına doğru İdil nehrini geçerek batıya yönelmişlerdir. Sonradan Bizans ve Bulgaristan bölgerine taarruz yaparak 1071-1080 yıllarında Tuna'ya ulaşmışlardır.

Bazı Kıpçak boyları diğer Türk boylarıyla birlikte Küçük Asya'ya doğru yayılmaya başlamışlardır. Böylece XI-XII. yüzyıllarda Altaylardan Karpat ve Tuna Nehri'ne uzanan binlerce kilometrelik topraklarda yaşayan topluluklar Kıpçak olarak adlandırılmaya başlanmıştır.

Böylesine geniş bir alanda bir hanlık değil, birçok Kıpçak Hanlığı bulunmuştur. Kıpçak Hanlıkları arasında İl Börü Hanedanı'nın nüfuzu artmıştır. Bu hanedana mensup hükümdarlardan Abar Han'ın adı tarihî eserlerde geçmektedir.

XI. yüzyılın sonuna doğru Mangışlak ve Hazar Denizi'nin doğu sahilinde eskisi gibi Kıpçaklar hüküm sürmüştür. 1096 senesinde İl Börü Hanedanı'nın yönettiği Kıpçak Birliği Uluğ Han önderliğinde Harezm'e sefer düzenlemiştir. Ancak Selçuklular Kıpçak Birliği, mensuplarının Mangışlak'a geri dönmelerini sağlamışlardır.

Kıpçak Beylikleri Cengiz Han ordularının bu toprakları ele geçirmesiyle son bulmuştur. Sonradan Türk-Moğol kabileleriyle karışan yerli Kıpçak boyları Altın Orda ve diğer Cengiz'e bağlı hanedanların yönetimine katılarak bölgenin siyasi ve kültürel hayatında önemli yer tutmuşlardır.

Bizanslılar tarafından Kun, Kuman, Ruslar tarafından da Polovets

Harita 3.6: Kıpçak Devleti

gelmiştir.

Bizanslıların Türk terimini ilk olarak Macarlar için kullanmış olmaları da ilgi çekicidir. Nitekim Bizans kaynaklarında Tourkia sözcüğü önce Macaristan bölgesi için, “Türk” adı da Macarlar için kullanılmıştır.

Orta Çağ Macar boy adlarından birkaçının Türk boy adlarıyla aynı olmasının yanı sıra günümüz Macar dilinde pek çok sayıda Türkçe

Görsel 3.15: Kimek dönemine ait taş heykel, VIII-IX yy. Ereymentau, Kazakistan

kelime bulunması da o dönemin izidir. Örneğin Macarların boy adları Gyurmatı, Yeno, Kese; Başkurt Türklerindeki Yurmatı, Eney, Keze biçiminde korunmuştur. Kazak, Karakalpak ve Kırgız Türklerinde Canay, Özbek ve Nogay Türklerinin arasında Macar boy adının bulunması da Türk-Macar ilişkilerine örnek teşkil eder.

Kıpçak Devleti'nin kurulması, Avrasya'nın geniş bozkırlarında onlarca Kıpçak boyunun yeni yurtlar edinmesi, Türkçenin Kıpçak lehçesinin yaygınlık kazanmasını sağlamıştır. Sonradan ortaya çıkan ve Kazakça, Kırgızca, Tatarca, Başkurtça, Karakalpakça, Nogayca, Kumukça, Karaçay-Balkarca gibi günümüzde birer yazı dili hâline gelen lehçeler Kıpçak lehçesi temelinde oluşmuştur. Azerbaycan Türk halkının oluşumunda da Kıpçakların katkısı vardır.

10. TÜRK KAĞANLIKLARI DÖNEMİNDE SOSYAL, EKONOMİK VE KÜLTÜREL HAYAT

Türk Kağanlıkları döneminde kağanların kontrolü altında bulunan topraklarda biri diğerinden farklı dillerde konuşan pek çok millet (Türk, Moğol, Çin, Tohar, Soğd, Baktriyalı, Fars, Hint, Kafkasya kavimleri, Yunan, Slav ve daha onlarca toplum) yaşamıştır. Farklı kültürlerle sahip bu toplumların aynı siyasi çatı altında yaşaması kendi aralarında ortak değerlerin ortaya çıkmasına zemin oluşturmuştur.

Yüzlerce boydan oluşan ve çoğunluğu Orta Asya'da yaşayan Türkler o dönemde yönetici grup olarak çevre bölgelere yayılmaya başlamışlardır. Birçok Türk boyu Kuzey Hindistan, Horasan, Kafkasya ve Karadeniz kıyılarına göç ederek buralarda yeni ülkeler edinmişlerdir. Orta Asya'nın tüccar kavmi olarak bilinen İran asıllı Soğdlular ise kağanlıkların uluslararası ticaretinde etkili olmuşlardır.

Eski Türk Kağanlıkları döneminde İpek Yolu'nun hem güney hem de kuzey hatlarının esas kısmı Türklerin kontrolünde olmuştur. Bu hatlarda güvenliğin temin edilmesi neticesinde uluslararası ticaret canlanmıştır. Güney hattı Atrek, Amuderya ve Tarım nehirleri havzalarından, kuzey hattı ise Sirderya, Çu, Talas nehirleri havzalarındaki topraklardan geçmiştir; buralarda yeni ticaret şehirleri ortaya çıkmıştır.

Bu dönemde Ötüken Vadisi, Ordubalık (Karabalgasun),

Görsel 3.16: Kıpçak heykelleri, XII-XIII. yy., Ukrayna

Görsel 3.17: Kağan ve Hatun resminin yer aldığı sikke, Batı Türk Kağanlığı, VI. yy.ın son çeyreği-VII. yy.ın başı, Çaç (Taşkent) bölgesi

Ordos, Beşbalık, Suyab, Taraz, Otrar, Çaç gibi şehir ve ülkeler kağanlıkların hem yönetim hem de iktisadi ve kültürel merkezi olmuştur. Budizmin merkezi Hindistan'a ziyaret için 629 yılında yola çıkan ünlü Çinli rahip Hsüan-Tsang Batı Kök Türk Kağanlığı'nın egemenliği altındaki onlarca şehir ve ülkede bulunarak Hindistan'a ulaşmıştır. Onun yazdığı kayıtlara göre bu dönemde 60 civarında ülke Batı Kök Türk Kağanlığı'nın kontrolünde olmuştur.

Bu dönemde Türkler tek yaratıcı Tanrı'ya inanmış ve kendi inanç sistemlerine sahip olmuşlardır. Bu inanç sisteminde Umay adı altında görülen ilahe, çocukları koruyan, kut ve bereket hamisidir. Bununla beraber, Amuderya-Sirderya arası ve Yedisu bölgelerinde yaşayan Türkler arasında Zerdüştilik dini de yayılmaya başlamıştır. Kuzey Hindistan ve Doğu Türkistan'daki Türkler arasında Budizm yayılmış, Moğolistan ve Altaylar'a kadar etki yapmıştır. IX. yüzyılın başlarına doğru Uygur Kağanlarının Manihaizm dinini benimsemesiyle bu din Orta Asya'dan Sibiryaya ve Uzak Doğu'ya kadar yayılmıştır.

Eski Türklerde Kadının Konumu

Eski Türklerde kadınlara eşit bakılmış, onlar toplum hayatının her alanında özellikle siyasette yer edinmişlerdir. Sakalar döneminde kadın hükümdar Tomris, Asya Hunlarında İmparator Şanyü'nün yanında devlet işleriyle uğraşan Eçi unvanlı melikeler, eski Türk Kağanlıkları döneminde ise mevkiye kağandan sonra gelen Hatun unvanlı başmelikeler buna örnek teşkil eder. Orhun Yazıtları'nda Kültegin'in annesi İlbilge Hatun'un Doğu Kök Türk Kağanlığı'nın kurucusu İltiş Kağan'la beraberce dile getirilmesi, Soğd'da da darbedilen Batı Kök Türk sikkelerinde ise çifte portre hâlinde hükümdar ve melike tasvirinin yan yana bulunması, sikkenin arka yüzünde Hatun unvanının yer alması kadınların toplumdaki mevkiini tespit eder. Hatunlar, Kağan savaşa gittiği zaman devlet işlerine bakmış, elçileri kabul etmişlerdir.

Eski Türk devletlerinde kağanın eşine yönetim konusunda bazı hakların verilmesinin devlet yönetimine katkıları neler olabilir? Tartışınız.

Görsel 3.18: Yabancı elçileri karşılayan Kök Türk soyluları, Afrasiyab (Semerkant) duvar resimleri, Özbekistan

Bu dönemde tasvirî sanat çok gelişmiştir. Türk yöneticileri kendi saraylarının duvarlarını saray hayatı, dinî ayinler, eğlence, av ve savaş sahnelerini anlatan tasvirlerle bezetmeye özen göstermişlerdir. Türlü renklerle realistik bir şekilde çizilen Afrasiyab (Semerkant), Varah-şa (Buhara), Pencikent (Tacikistan), Bezeklik, Kızıl, Ming-üy (Doğu Türkistan-günümüz Çin Halk Cumhuriyeti Sincan-Uygur Özerk Bölgesi) gibi yönetim sarayı ve dinî ibadethaneler buna örnek teşkil eder. Buralarda Türk, Soğd, Hint ve Çinliler gibi birçok milletin bir arada görülmesi kültürel etkileşime işaret etmektedir.

DEĞERLENDİRME SORULARI

1. Avar Kağanlığı hangi toprakları kapsamıştır?
2. Hazar Kağanlığı'nda yaşayan etnik gruplar hangileridir?
3. Kırgız Kağanlığı hakkında bilgi veriniz.
4. İpek Yolu'nun, Türk devletlerinin sosyal ve ekonomik hayatına etkileri neler olmuştur?

IV

BÖLÜM

İLK TÜRK-İSLAM DEVLETLERİ

TEMEL KONULAR

1. ORTA ASYA'DA İSLAMİYET'İN YAYILMASI
2. OĞUZ YABGULUĞU
3. KARAHANLILAR HAKANLIĞI
4. SACOĞULLARI
5. İDİL BULGAR DEVLETİ
6. GAZNELİLER DEVLETİ
7. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ VE TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ
8. İLDENİZLİLER (AZERBAIJAN ATABEYLERİ) DEVLETİ
9. HAREZMŞAHLAR DEVLETİ
10. İLK TÜRK-İSLAM DEVLETLERİNDE SOSYAL, EKONOMİK VE KÜLTÜREL HAYAT

Görsel 4.1: Hoca Ahmet Yesevi Türbesi (Türkistan, Kazakistan)

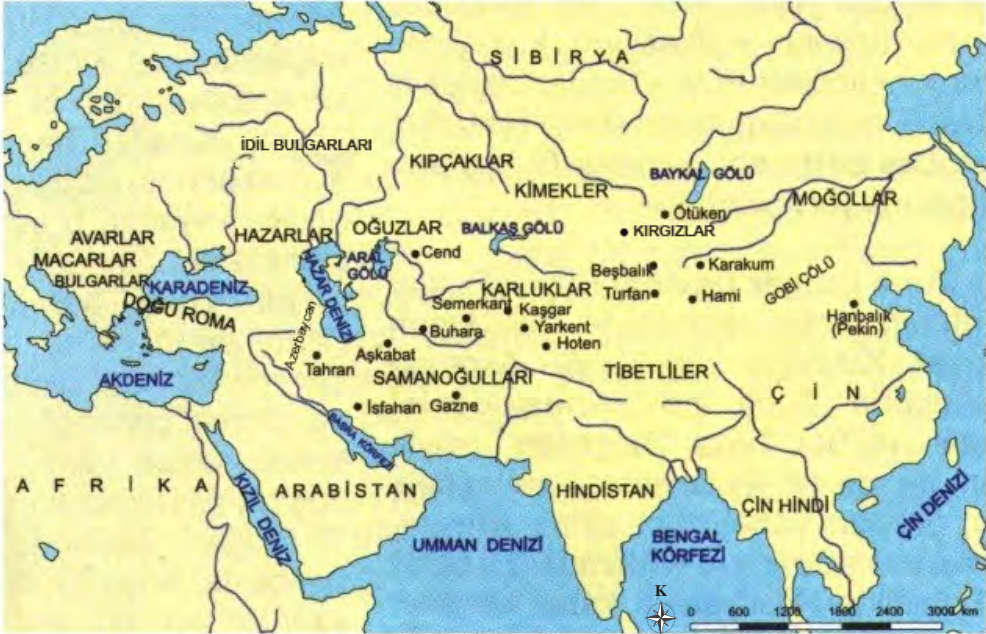
1. ORTA ASYA'DA İSLAMİYET'İN YAYILMASI

VIII-XIII. yüzyıllar Orta Asya'nın belli bir kısmında sırasıyla Emeviler ve Abbasilerin hüküm sürdüğü dönemdir. VII. yüzyılın ilk çeyreğinde Arabistan Yarımadası'nda Hz. Muhammed'in peygamberliğiyle ortaya çıkan İslam dini kısa bir sürede hızla çevre ülkelere yayılmıştır.

650'li yıllardan 750'li yıllara kadar Buhara, Semerkant, Şaş (Çaç/Taşkent), Fergana, İsficab (Sayram) İslam orduları tarafından ele geçirilmiştir. Kök Türk Kağanlığı doğuda Çin'le uğraşmak zorunda kaldığı sıralarda batıdaki sınırlarına yeterince müdahale edememiştir. Bu da İslamiyet'in bölgede hızla yayılmasının önünü açmıştır.

Türgeş hükümdarı Sulu Kağan (715-738) Araplara karşı yürüyerek 731 yılında onları Maverünnehir'den çıkarmayı başarmışsa da kendisinin 738 yılında öldürülmesiye bölgede hilafet ordusuna karşı duracak büyük siyasi güç kalmamıştır.

Araplarla Çinliler arasındaki Talas Savaşı'nda (751) Karluk Türklerinin Arapları desteklemesiyle Çin orduları bozguna uğratılmıştır. Böylece Orta Asya'da İslam dininin yayılması hızlanmıştır.

Harita 4.1: VIII-XIII. yüzyıllardaki Orta Asya

Görsel 4.2: Oğuz Yabgu sikkeleri, IX. yy., Harezmsirderya'nın aşağı havzası, Güney Kazakistan

Talas Savaşı'nın kazanılması Çin'in Orta Asya'daki etkisini zayıflatmıştır. İlk önce Horasan, Maverâünnehir ve Yedisu'daki Türk boyları Müslümanlığı kabul etmeye başlamışlardır. Daha sonra Hazar ve İdil Bulgar Kağanlıkları topraklarındaki Türkler arasında İslam dininin yayılması hız kazanmıştır.

İslam'ın hoşgörüyeye dayanan ve evrensel bir din olması, zaten çoğunluğu tek tanrılı inanca sahip Türklerin Müslümanlığa geçmesini kolaylaştırmıştır. Özellikle Müslüman tüccar, elçi ve din adamlarının Orta Asya bozkırlarına giderek Türkler arasında İslamiyet'i teşvik etmeleri etkili olmuştur.

2. OĞUZ YABGULUĞU

Eski Türk boyları tarafından VIII. yüzyılın ikinci yarısından IX. yüzyılın sonuna kadar yaşatılan siyasi bir birliktir. Eski Türk Kağanlıkları döneminde Moğolistan'da yaşayan Oğuz Türkleri VII-VIII. yüzyıllarda batıya ilerleyerek Sirderya'nın

Görsel 4.3: Oğuz Kağan Destanı'na göre Oğuz Türklerinin boy teşkilatı

orta ve aşağı havzaları (Aral Gölü civarı), Harezmi ve Horasan bölgelerine yerleşmeye başlamışlardır. Sirderya'nın orta havzalarında VIII-IX. yüzyıllar arasında Oğuz Yabgu Devleti kurulmuştur. Oğuz Yabgu Devleti'nin sınırları kuzey ve kuzeydoğuda Karaçuk (Karatau) Dağları ve Yedisu'nun batısına (İsficab bölgesine), batıda ise Cend (Aşağı Sirderya) ve Aral Gölü civarına ulaşmıştır. Bu dönemde Sirderya kıyı şehirleri SütKent, Yengikent, Otrar ve Cent'te Müslüman Türklerin nüfusu artmış; İpek Yolu'nun kuzey hattında ticaret canlanmıştır.

Oğuz Yabgu Devleti kendi sikkelerini bastırmıştır. Aşağı Sirderya ve Aral Gölü civarında bulunan bronz ve gümüş sikkeler üzerinde

Görsel 4.4: Dede Korkut

DEDE KORKUT

Oğuz Yabguluğu dönemi Türk boyları hayatını en güzel biçimde anlatan edebî eser Oğuz Türkçesiyle yazılan Kitab-ı Dede Korkut destanıdır. Eserde dile getirilen tarihî olaylar Oğuz Yabguluğu döneminde Sirderya havzalarından başlar, Selçuklular dönemi ile ilişkili olarak Azerbaycan ve Anadolu'da biter. Destanda Dede Korkut olarak geçen şahsiyet Türk topluluklarının ortak dehasıdır. Hem geçmişten hem de gelecekte haber veren, “kerem sahibi bir evliya”

olduğu ileri sürülür. “Ozanların Piri” veya “Ozanların Başı” olarak da bilinir.

Bu kitapta 13 destan özellikli hikâyeye yer alır ve İslâm öncesi ile sonrasında Türklerin yaşayışı, dili, tarihi, edebiyatı ve kültürünü anlatır. “Korkut Ata” olarak da bilinen Dede Korkut, Azerbaycan Türkleri, Türkmen, Kazak, Özbek, Başkurt ve Karakalpaklar arasında bu adlarla tanınmaktadır. Destanın ana teması, Türk toplumunun savaşları ve barışları ile birlikte Türk milletiyle özdeşleşmiş olan doğruluk, sözünde durmak, mukaddes değerler uğruna can vermek gibi çeşitli konulardır. Dede Korkut hikâyelerindeki tüm kahramanların aile, toplum ve insan sevgisini ön planda tutması, millet olarak ahlak ve yaşam anlayışımızı göstermesi bakımından önemlidir.

Dede Korkut; hakkındaki rivayetler bir kitap şeklinde Orta Çağlarda Anadolu ve Azerbaycan Türkleri arasında, sözlü olarak da Türkmen, Kazak, Karakalpak, Başkurt Türkleri arasında şimdiye kadar korunagelmıştır. Dede Korkut eski Türklerin baş müzik çalgısı olan “kopuz”u keşfeden bir şahsiyet olarak algılanır. Nitekim Kazak Türkleri arasında kopuzla icra edilen “Korkut Ata'nın küyü/müziği” diye adlandırılan birçok müzik eserinin bulunması dikkate değerdir.

Okuduğunuz metne göre Dede Korkut Hikayeleri'nin Türk topluluklarına kazandırdığı ortak değerler nelerdir?

Arapça yazıyla Cabguye el-Guzziye (Oğuz Yabgusu) tabiri görülür. Nitekim Oğuz Türklerinin adını Araplar ve Farmlar “Guzz” şeklinde söylemişlerdir.

Oğuz Yabguluğu bir müddet Hazar Kağanlığı'na bağlı olmuştur. Gittikçe kuvvet kazanan Oğuzlar Maverâünnehir'in iç bölgeleri (Nurata/Buhara), Harezm ve Horasan sınırlarına kadar yayılmaya başlamışlardır. Kâşgarlı Mahmut'un yazdıklarına göre Taşkent Bölgesi'ndeki Benaket Vadisi Oğuzların meskeni sayılmıştır. Oğuz Yabgu Devleti daha sonra kurulan Selçuklu Devleti'nin (XI-XII. yüzyıllar) temelini oluşturmuştur.

Oğuz Yabguluğu'nun oluşması Orta Asya'da Türkçenin Oğuz lehçesinin yayılmasını sağlamıştır. Bu lehçe; sonradan ortaya çıkan Anadolu Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmençe, Özbek Oğuzcası (Harezm ve Horasan Türkçesi), Gagavuzca ve diğer Oğuz dil ve lehçelerinin oluşmasında bir zemin teşkil etmiştir.

3. KARAHANLILAR HAKANLIĞI

Karahanlılar Hanedanı 840-1212 yıllarında Orta Asya'da kurulan ve hüküm süren ilk Türk-İslam devletidir. Onun temelini kökeni muhtemelen Aşina Hanedanı'na dayanan Bilge Kül Kadir Han atmıştır. İslamiyet'i resmî olarak seçen ilk Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han'dır.

Kurulduğu topraklar Yedisu ve Doğu Türkistan olan Karahanlıların başlıca yönetim merkezleri Kâşgar ve Balasagun şehirleri olmuştur. Karahanlılar 999 yılında Maverâünnehir'i ele geçirerek Samani Devleti'ne son vermişlerdir. Uzgend (Fergane vadisi), Semerkant ve Buhara şehirleri bu devletin yönetim merkezlerine dönüşmüştür. “Hakaniler”, “Afrasiyab Oğulları”, “Türk Hakanları” veya “İlek Hanlar” adı altında bilinen bu siyasi birlik Yedisu ve Doğu Türkistan merkezli Doğu Karahanlılar (1040-XIII. yüzyılın başı), Maverâünnehir merkezli Batı Karahanlılar (1040-1212) olarak iki kısımdan oluşmuştur.

Bilge Kül Kadir Han öldükten sonra oğulları Bazır ve Oğulçak devletin başına geçmişlerdir. Devletin batı kısmında yönetici olan Oğulçak, Samaniler Devleti'ndeki karışıklıklardan yararlanarak is-

yan eden bir Samani şehzadesinin sığınma talebini kabul etmiştir. Oğulçak'ın yeğeni Satuk Buğra, bu şehzade sayesinde Müslüman olmuş ve Abdülkerim adını almıştır. Bu olaydan sonra amcası Oğulçak'ı mağlup eden Abdülkerim Satuk Buğra (924-955), devletin başına geçmiş ve "Han" unvanını alarak İslamiyet'i resmen kabul etmiştir. Karahanlılar, İslam'ı toplu olarak kabul eden ilk Türk devletlerinden biridir.

Nasr İlig Han yönetimindeki Karahanlılar 999 yılında Samanilere karşı yürüyerek onların merkez şehirleri Semerkant ve Buhara'yı ele geçirmişlerdir. Böylece Karahanlılar'ın sınırları Amuderya Nehri'ne kadar ulaşmıştır. Bu nehrin kuzeyindeki topraklar Karahanlılar, güneyindeki topraklar ise Gazneliler gibi iki Türk devletinin sınırlarını oluşturmuştur.

Bu dönemde Orta Asya Türk hanedanları tarihinde önemli bir siyasi olay yaşanmıştır. 1025 yılında Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadir Han (1024-1032) ve Gazneli Sultanı Gazneli Mahmut (998-1030) yüz yüze görüşmüşlerdir. Bu görüşmede Karahanlıları ilgilendiren meselelerin yanı sıra Arslan bin Selçuk ve emrindeki Oğuzların

Görsel 4.5:
Karahanlılara ait
bakır sikke,
XI-XIII. yy.

Harita 4.2: Karahanlılar Devleti

Horasan'a nakledilmesi hususunda karara varmışlardır. Orta Asya'da bağımsız devletler başındaki yöneticilerin o dönemde yüz yüze görüşmeleri pek nadir görülen bir olay olmuştur. Bu görüşmeyle İslam dünyasının iki büyük Türk hükümdarı her iki devletin toprak bütünlüğünü tanımışlardır. Birinin Orta Asya'nın büyük bir kısmının, diğerinin ise Afganistan, Kuzey Hindistan ve İran'ı içeren devletin yöneticisi olduğu kabul edilmiştir.

Çok geçmeden diğer bir Türk Hanedanlığı Selçukluların ortaya çıkması Müslüman Asyası'nda büyük siyasi gelişmelere yol açmıştır. Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah (1072-1092), 1082 yılında Maverünnehir'i zaptedip, Özkent'e (Fergana) gelince Doğu Karahanlı hükümdarı Hasan Han, Melikşah'ın hâkimiyetini tanımış ve Karahanlılar Selçuklulara bağlanmıştır. 1141 yılında Semerkant yakınındaki Katvan Çölü'nde Selçuklular ve Karahanlıların müttefik orduları Karahitaylara yenilmiş böylece Karahanlılar devletinin batı kısmı da Karahitayların egemenliğine girmiştir. Merkezî yönetimi Balasagun'daki Karahitaylar Moğol asıllı olup Türk ve Moğol askerlerinden oluşan ordusuyla o dönemde Cungarya ve Yedisu bölgelerini elde etmişlerdir.

Görsel 4.6: Satuk Buğra Han Türbesi, Kâşgar, Doğu Türkistan
(Sincan-Uygur Özerk Bölgesi)

Karahanlılar Devleti'nde yönetim Eski Türk geleneklerine göre sürdürülmekle beraber Müslüman gelenekleri de uygulanmıştır. Taşınan unvanlar ve idari sistemdeki uygulamalar tıpkı Kök Türk Kağanlığı'nın tekrarı gibidir. Karahanlı yöneticilerinin taşıdıkları Kara "büyük", Arslan, Tonga "pars", Buğra "erkek deve"

Görsel 4.7. Karahan Tümbesi, XI.yy. Taraz, Kazakistan

unvanlarının kökü Kök Türk dönemine kadar inmektedir.

İslam kaynaklarında Karahanlı hükümdarları ile ilgili “Afrasiyab oğulları” tabiri sık sık kullanılmaktadır. Başka bir deyişle Karahanlılar kendi soylarını çok eski tarihlerde dünyanın en kudretli Türk hükümdarı olarak rivayet edilen Afrasiyab’a dayandırmışlardır. Kaynaklarda Afrasiyab’ın lakabı ya da Türkçe adı olarak Alp Er Tonga tabiri geçmektedir.

Karahanlılar Dönemi’nde Orta Asya’da Müslüman uygarlığına büyük katkıları bulunan bilim insanları yetişmiş; Kâşgar, Taraz, Balasagun, İsficab, Farab, Oş, Uzgend, Hocent, Şaş (Çaç/Taşkent), Buhara ve Semerkant şehirleri birer İslam kültür merkezine dönüşmüştür.

Balasagunlu Yusuf ve Kâşgarlı Mahmut gibi Türk bilim insanları ve Ahmed Yesevî gibi bir Türk mutasavvıfı Karahanlılar Dönemi’nin önemli isimlerine örnek teşkil eder.

Görsel 4.8: Balasagunlu Yusuf resimli kâğıt para

Görsel 4.9: “Kutadgu Bilig” kitabının kapağı

BALASAGUNLU YUSUF (YUSUF HAS HACİB)

Balasagunlu Yusuf 1017-1077 yıllarında yaşamıştır. Dünyaca ünlü eseri *Kutadgu Bilig*’i “Kutlu/Mutluluk Veren Bilgi” yazmıştır. Bu eser Türklerin İslami dönemdeki bilinen ilk edebî ürünüdür. Hükümdarlara öğüt veren ilk “siyasetname” özelliği de taşır. Yusuf bu eseri 1070 yılında Karahanlı hükümdarı Uluğ Kara Buğra Han’a takdim etmiştir. Han kitabı okuduktan sonra Balasagunlu Yusuf’a “Uluğ Has Hacip” yani “Baş Vezir” unvanını vermiştir.

Balasagunlu Yusuf’un kesin ölüm tarihi bilinmemektedir. Onun adına yaptırılan Kâşgar’daki türbenin daha sonraki tarihte inşa edilen bir anıt olduğu bilinmektedir.

Kutadgu Bilig’ten bir metin:

*Yine bu kitabın içindekileri söyler
Bunu dört soylu temel üzerine kurar
Bunlardan biri adalettir, doğruluk üzerine
İkincisi devlettir, kut ve ikbal üzerine
Üçüncüsü akıldır, ululuk ile
Dördüncüsü kanaat ve afiyettir.*

Balasagunlu Yusuf’un şu dizeleri de gelecek nesiller için bir nasihattir:

*Sayılar ilmini öğren.
İlmin sayılmasının sırları bunlardır.
Çıkartmayı, eklemeyi, bölmeyi ve çarpmayı öğren...*

Sizce Balasagunlu Yusuf’un Kutadgu Bilig’de anlattığı dört değerden hangisi insan hayatının anlamlı olabilmesi için daha önemlidir? Tartışınız.

Görsel 4.10: Kâşgarlı Mahmut

KÂŞGARLI MAHMUT

Kâşgarlı Mahmut Barsgan şehrinde 1029-1038 yılları aralığında dünyaya gelmiştir. Daha sonra bir süre Kâşgar'da yaşamıştır. Karahanlı soyundan bir ailenin ferdi olan Muhammed bin Hüseyin'in oğludur. Babası "Barsgan" (Isık Göl havzası/Kırgızistan) şehrinde yaşamakta iken bilinmeyen bir sebeple Kâşgar şehrine gelip yerleşmişti. O dönemde Kâşgar, önemli bir bilim ve kültür merkezi idi.

Kâşgarlı Mahmut, dönemin bütün klasik ilimlerini tahsil etmiş, Arapça ve Farsça öğrenmiştir. Kendisini Türk dili araştırmalarına adanmıştır. Bu amaçla Orta Asya'yı boydan boya katederek Anadolu'ya, oradan da Bağdat'a gitmiştir. On beş yıl boyunca Türklerin yaşadığı bütün illeri, şehirleri, obaları, dağları ve çölleri dolaşmıştır. Gezileri sırasında ana dili Türkçenin Hakaniye, Oğuz, Kıpçak, Kırgız, Argu, Çiğil lehçelerini de incelemiştir.

Onun en büyük eseri *Divânü Lugâti't-Türk* "Türk Dilleri Sözlüğü" Bağdat'ta 1072-1077 yılları arasında yazılmış olup o dönemdeki Türk dilleri hakkında geniş bilgi veren ansiklopedik kaynak değerindedir. Bu eser, Türkçenin bilinen en eski sözlüğü olmakla birlikte Orta Asya ve civarlarında konuşulan Türk yazı dilleri ve lehçelerinin yapısı ve söz varlığıyla ilgili en kapsamlı bilgileri içermektedir.

DİVÂN-I LÜGÂTİ'T-TÜRK

Kâşgarlı Mahmut, *Divân-ı Lügâti't-Türk*'e şöyle başlar:

Esirgeyen, koruyan Allah'ın adıyla "Allah'ın, devlet güneşini Türk burçlarından doğurmuş olduğunu ve Türklerin ülkesi üzerinde göklerin bütün dairelerini döndürmüş olduğunu gördüm. Allah onlara Türk adını verdi. Ve yeryüzüne hâkim kıldı. Cihan hükümdarları Türk ırkından çıktı. Dünya milletlerinin yuları Türklerin eline verildi. Türkler Allah tarafından bütün kavimlere üstün kılındı. Hak'tan ayrılmayan Türkler, Allah tarafından hak üzerine kuvvetlendirildi. Türkler ile birlikte olan kavimler aziz oldu. Bu kavimler, Türkler tarafından her arzularına eriştirildi. Türkler, himayelerine aldıkları milletleri, kötülerin şerrinden korudular. Cihan hâkimi olan Türklerle herkes muhtaçtır, onlara derdini dinletmek, bu suretle her türlü arzuya nail olabilmek için Türkçe öğrenmek gerekir..."

Kâşgarlı Mahmut, Divânü Lügâti't-Türk, C. I, haz. Besim Atalay, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2006, s. 3, 4

Divân-ı Lügâti't-Türk'e göre Türk hükümdarlarının üstlendiği evrensel görev nedir?

HOCA AHMET YESEVÎ

Hoca Ahmet Yesevî XII. yüzyılda yaşamış bir Türk düşünürüdür. Kendisi halk arasında Hazret-i Sultan adıyla meşhur olmuştur. Ahmet Buhara'da tahsil görerek İslam âlimi Yusuf Hemedanî'den ders almıştır. XIV. yüzyılda Emir Timur'un emriyle Hoca Ahmet Yesevî'nin defnolunduğu Yesi (bugünkü Türkistan) şehrinde Müslümanların ziyaret edeceği büyük bir külliye inşa edilmiştir.

*Sevmiyorlar bilginler, sizin Türkçe dilini,
Bilgelerden dinlesen, açar gönül ilini,
Ayet Hadis anlamı Türkçe olsa anlarlar,
Anlamını bilenler, başı eğip uyarlar,
Miskin kul Hoca Ahmet yedi atana rahmet
Fars dilini bilir de sevip söyler Türkçeyi.*

Bice, H. (2005), *Hoca Ahmed Yesevî, Divan-ı Hikmet*, Ankara: TDV Yayınları,.

Tasavvuf nedir? Ahmet Yesevî'nin tasavvufi görüşleri konusunda araştırma yapınız.

Görsel 4.11: Hoca Ahmet Yesevî

4. SACOĞULLARI

İlk müslüman Türk devletlerinden biri IX-X. yüzyıllarda Azerbaycan'da hüküm sürmüş olan Sacoğullarıdır. Devletin kurucusu Muhammed Sacoğlu'dur. Sacoğulları önceleri İslam devletinde vali gibi hizmet etmişlerdir. Devletin başkentleri önce Merağa, sonra Erdebil olmuştur. Sacoğullarının önemli hükümdarlarından biri Yusuf Sacoğlu'dur.

Hükümdar Yusuf'un kendi adına para bastırması, topraklarını genişletip hanedanın merkezini Erdebil'e taşıması, Sacoğullarının Azerbaycan'da hâkimiyetlerini sağlamlaştırarak bağımsız hareket ettiklerini göstermektedir. Bu Türk devleti, Doğu Anadolu'nun büyük bir bölümüne de hâkim olmuştur. Yusuf'un paralarını hem kendi topraklarında hem de altın olarak bastırabilmesi Sacoğullarının devletin ekonomik olarak ulaştığı gücü net olarak ortaya koymaktadır.

Harita 4.3: IX-X. yüzyıllarda Azerbaycan

5. İDİL BULGAR DEVLETİ

IX-XIII. yüzyıllarda tarih sahnesinde İdil Bulgar Devleti varlığını göstermiştir. Arap Halifeliği ve Hazar ötesi Türk kabile yönetimlerinin diplomatik ilişkileri sayesinde İdil (Volga) Nehri kıyısında, bugünkü Kazan şehrine yakın bir yerde ilk Türk İslam devleti olan İdil-Bulgar Devleti kurulmuştur.

Bulgar kelimesi, Eski Türkçede “karışık” manasına gelmektedir. Bulgar Türkleri, Doğu Avrupa’dan geri çekilen Hun kütlesi ile Kutrigur ve Utrigur boy birliklerini teşkil eden Ogur Türklerinin karışımından oluşmuştur. Önceleri Kök Türk Kağanlığı’nın idaresinde yaşayan Bulgarlar, 630 yılında bu devletin fetretini üzerine Büyük Bulgar Devleti’ni kurmuş ancak bu devlet kısa bir süre sonra komşu Hazar Kağanlığı tarafından ortadan kaldırılmıştır. Bunun üzerine devlet üç parçaya ayrılmıştır. Asparuh idaresindeki Bulgarlar, Tuna’ya doğru yönelerek Balkanlara girip VII. yüzyılda Tuna Bulgar Devleti’ni kurmuşlardır. Tuna Bulgarları bir süre sonra Slavlarla karışmış, 864 senesinde Boris Han tarafından Hristiyanlığın Ortodoks mezhebinin kabulüyle de Hristiyan olmuşlardır. Bugünkü Balkanlarda yaşayan Bulgarlar kısmen Tuna Bulgarlarının soyundanadır.

Bulgarların bir kısmı ise İdil ve Kama (Volga’nın bir kolu) nehirlerinin birleştiği sahaya yerleşmişlerdir. İdil Bulgarları burada bölgenin yerli halkı Fin-Ugorları ve öteki Türk topluluklarını da idare

Görsel 4.12: Kara Saray, İdil Bulgar Dönemi, Kazan, Tataristan

relerine alarak bir devlet kurmuşlardır. Bulgar tüccarların Harezm’de ve Samani ülkesinde Müslüman tüccarlarla temasları, Harezmliilerin de Bulgarların ülkelerine gitmeleri neticesinde İdil bölgesinde İslam dini ve kültürü yayılmaya başlamıştır. Almış Han 920 yılında Abbasi Halifesi’ne, din âlimi ve mimarlar göndermesi için ricada bulunmuş; heyet 922 senesinde Bulgar ülkesine ulaşmıştır.

Bulgarlar, Hazar Kağanlığı’nın 965 senesinde yıkılmasına kadar bu devlete tabi olmuşlardır. Hazar Devleti’nin yıkılmasından sonra bağımsız bir devlet durumuna gelmişlerdir. Moğolların, Kalka Nehri kıyısında Rusları yendikten sonra (1223) doğuya dönerken Bulgarların tuzağına düşerek ağır kayıplar verdiği tarihî eserlerde kayıtlıdır.

Batu Han yönetimindeki Cengiz Ordusu, ikinci batı seferinde Bulgarlar üzerine yürümüş ve 1236’da bu topraklara girmiştir. Bulgarlar, Batu Han’ın Deşt-i Kıpçak Bölgesi’nde kurduğu Altın Orda Devleti döneminde bir dereceye kadar bağımsızlıklarını muhafaza etmişlerdir.

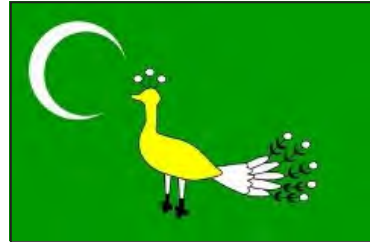
Hun, Bulgar, Hazar, Başkurt ve Suvar Türklerinden oluşan İdil Bulgar Devleti’nin halkları sonradan Çuvaş, Tatar, Başkurt ve Kuzey Kafkasya Türklerinin (Karaçay, Balkar, Kumuk) etnik oluşumunda etkili rol oynamışlardır.

İdil Bulgarları döneminde şehir kültürü gelişmiştir. İpek Yolu üzerinden kuzeyde Slav topluluklarına, doğuda Sibirya’ya götürülen eşyaların çeşitleri artmıştır.

Bu dönemde İdil-Bulgar yöresinde Kul Ali (1174-1248) tarafından yazılan Türkçe “Kıssa-i Yusuf“ eseri sadece buralarda değil, Orta Asya Türkleri arasında da asırlar boyunca okunagelmıştır. Özellikle Tatar, Başkurt, Özbek, Türkmen ve diğer Türk toplulukları arasında son yüzyıllara kadar bu eserin çevirisiz okunmuş olması o dönemdeki Türk dilinin ortak olduğuna tanıklık etmektedir.

6. GAZNELİLER DEVLETİ

Gaznelilerden önce Horasan ve Maverâünnehir’de Samaniler Devleti bulunuyordu. Samaniler Horasan, Maverâünnehir ve Yedisu’nun batı bölgelerini (Taraz ve civarları) muhteva eden büyük bir devlete dönüşmüştür. Samaniler döneminde İran’dan Yedisu’ya kadar uzanan geniş toprakların aynı siyasi çatı altında birleştirilmesi ve ahalinin

büyük kısmının Müslümanlardan oluşması sonuçta refahı sağlamıştır. Maveraünnehir ve Horasan İslam dünyasının kültür merkezleri hâline gelmiş, Fars dili kültürel hayatta daha etkili olmaya başlamıştır. Bu sırada Türk askerî gücü de gittikçe artmıştır. Samanilerin kontrolündeki Afganistan topraklarında bölge ve şehirlerin yönetimine Türk asıllı kumandanların tayin edilmesi, sonradan buralarda Türk hanedanlarının oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Gazneliler X-XII. yüzyıllar arasında hüküm sürmüştür. Samanilerin Gazne'deki (Afganistan) Türk asıllı komutan Alp Tegin X. yüzyılın ikinci yarısında Samani gücünün zayıflamasıyla Gazneli Devleti'nin temelini atmıştır. Alp Tegin'in damadı Sebük Tegin (977-997) ve onun oğlu Gazneli Mahmut (998-1030) devrinde bu hanedan kendi zirvesine ulaşmış; Afganistan, Harezm, İran ve Kuzey Hindistan'ın (Pakistan) bir kısmını yönetimi altına almıştır.

Sultan Gazneli Mahmut döneminde devletin sınırları Amuderya'dan (Ceyhun) İndus Nehri'ne, oradan da Hint Okyanusu'na kadar uzanmıştır. Oğlu I. Mesut (1031-1041) döneminde Gaznelilere ait temel ve büyük toprakların bir kısmı kaybedilmiştir. Batı bölgelerinin neredeyse tamamı, Dandanakan Savaşı (1040) sonrasında Selçuklu Devleti'nin eline geçmiş; devletin yönetiminde Afganistan, Belucis-

tan ve Pencap bölgeleri kalmıştır. Selçukluların 1157 yılında dağılması, Gaznelilere pek yarar sağlamamıştır. Bu karışıklıktan faydalanan Afgan asıllı Gurlular, 1151 yılında Gazneli Behramşah'ı (1117-1157) yenilgiye uğratarak başkent Gazne'yi ele geçirmişlerdir. Bundan sonra Lahor'a (Pakistan) çekilerek yönetimini sürdüren Gazneliler İslam dinini Hindistan'ın içlerine kadar yaymaya çalışmışlardır. Son hükümdar Hüsrev Melik'in (1160-1186) Gurlular tarafından 1186 yılında esir alınmasından sonra Gazneliler Devleti kesin olarak sona ermiştir.

Gaznelilerin ünlü hükümdarı Sultan Mahmut Hindistan'a akınlar düzenlemiş ve burada İslam dinini yaymaya çalışmıştır. Sultan Mahmut'un şöhreti İslam ülkelerinde artmış, ismi asırlar boyu Hindistan fatihi olarak edebî ve tarihî eserlere konu olmuştur. Hintliler Gazneliler aracılığıyla Türkleri daha yakından tanımaya başlamışlardır.

EBU REYHAN BİRÜNİ

Gazneliler Hindistan'ın Müslümanlaşmasında büyük rol oynamışlardır. Doğu'nun büyük düşünürlerinden Ebu Reyhan El Birunî Gaznelilerin himayesinde birçok bilim dalında bilimsel araştırmalar yapmıştır. Ünlü eseri Hindistan'ı Gazne şehrinde yazan Birunî Türklerle dair önemli bilgiler vermiştir.

Görsel 4.13: Ebu Reyhan Birunî (temsili)

7. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ VE TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ

Büyük Selçuklu Devleti MS XI-XII. yüzyıllar arasında hüküm sürmüştür. Başlangıçta tek hükümdar tarafından yönetilen Büyük Selçuklu Devleti daha sonra Kirman, Suriye, Türkiye Selçukluları gibi kollara bölünmüştür. Selçukluların sınırları Yakın Doğu (Ürdün, Suriye, Irak) ve Anadolu'dan Doğu Türkistan'a (Kâşgar) kadar uzanmıştır.

Oğuz Yabgu Devleti'nde subaşı olarak görev yapan Selçuk, Yabgu

ile anlayamayınca kendine bağlı bir grupla merkezden ayrılıp Cent şehrine yerleşti. Selçuk Bey ve ona bağlı boylar burada İslamiyet'i kabul etti. Devletin kurucuları ise Selçuk Bey'in torunları Tuğrul ve Çağrı Beylerdir. Tuğrul ve Çağrı Beyler, babaları genç yaşta ölünce dedeleri Selçuk Bey'in yanında büyüdüler ve Selçuk Bey öldükten bir süre sonra Oğuzların başına geçerek devletin kuruluş sürecini başlatıldılar.

Selçuklular 1040'a kadar Horasan bölgesinde Gazneliler ile yaptıkları savaşları kazanarak bağımsızlıklarını elde ettiler. Bu tarihte yapılan Dandanakan Savaşı, Selçukluların Horasan'a hâkim olmalarını sağladı ve Anadolu'ya akın yapmalarını kolaylaştırdı.

Tuğrul ve Çağrı Beylerin kurduğu devletin ilk başkenti Nişabur olurken ilk sultan da Tuğrul Bey oldu. Daha sonraki süreçte Rey ve İsfahan şehirleri de Selçuklulara başkentlik yapmıştır.

Tuğrul Bey döneminde İran, Orta Doğu, Azerbaycan ve Güney Kafkasya'da bulunan yerel hanedanlara son verilerek toprakları Selçuklu Devleti'ne katılmıştır.

1048 yılında Erzurum yakınlarındaki Pasinler Ovası'nda Bizans-Gürcü ordusuyla yaptığı savaşı kazanan Selçuklular, Doğu Anadolu'ya akınlar düzenlemeye devam etmiştir. İslam dünyasının dinî lideri konumundaki Abbasiler, bu dönemde Bağdat'ı elinde tutan Büveyhilerin siyasal baskısı altındaydı. Tuğrul Bey, Halife Kâim'in çağrısı üzerine 1055 yılında Bağdat'a girerek Büveyhileri halifelik merkezinin çıkarıp Sultan Rükneddin unvanını almıştır. Bu olayın ardından Selçukluların İslam dünyasındaki itibarı artmıştır.

Tuğrul Bey 1063 yılında öldükten sonra tahta kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Alp Arslan (1063-1072) geçmiştir. Alp Arslan, Selçuklu topraklarını daha da genişletmiştir. Anadolu'da ise 1071 yılında Malazgirt Savaşı'nda Bizans İmparatoru Roman Diyojen'i yenerek tutsak almıştır. Malazgirt Zaferi'nin asıl önemi Anadolu'nun kapılarını Türklerle açmış olmasıdır. Anadolu içlerine akınlarını sürdüren Selçuklu komutanları yeni topraklar fethederek yeni beylik ve devletler kurmuşlardır. Bunlardan bazıları harita 4.5 de yer almaktadır.

Alparslan 1072 yılında ölünce Selçuklu Devleti'nin başına oğlu Melikşah geçmiştir (1072-1092). Melikşah Dönemi, Selçukluların en parlak dönemidir. Bu dönemde devletin sınırları doğu-batı hattında Orta Asya'dan Anadolu'ya, kuzey-güney hattında ise

Kafkasya'dan Hicaz'a kadar genişlemiştir.

Melikşah'ın ölümünden sonra yaşanan taht kavgaları ile devlet eski gücünden uzaklaşmıştır. Oğlu Sencer (1118-1157) tahta geçtikten sonra devleti tekrar toparlamaya çalışmış olsa da Katvan Savaşı ve isyanlar nedeniyle devlet çöküş sürecine girmiştir. 1157 tarihinde Sultan Sencer'in ölümüyle Büyük Selçuklu Devleti sona ermiştir. Selçuklu Devleti, Malazgirt Zaferi'yle Türklere yeni bir vatan kazandırmış, İslamiyet'in yayılmasına katkıda bulunmuş ve Haçlı Seferlerine karşı mücadele ederek İslam'ın koruyuculuğunu üstlenmiştir.

Selçuklular hâkimiyetlerini Azerbaycan, İran, Irak, Suriye ve Anadolu'da kursalar bile cedlerinin yaşadığı toprakları unutmamışlar; devamlı olarak buralarla irtibat kurmaya çalışmışlardır. Orta Çağlarda Anadolu ve Azerbaycan'da yeniden yazılan "Oğuzname"lerde hep Türkistan, Sayram, Kazıgurt, Cend, Taraz gibi eski Türk şehir ve bölgelerinin adları geçmektedir.

Görsel 4.14: Selçuklu Dönemi'ne ait testi

Görsel 4.15: Selçuklu hükümdarlarına ait sikke

Harita 4.5: Büyük Selçuklu Devleti

Görsel 4.16.4.16: Cuma Camii, Büyük Selçuklu Dönemi, Rey, İran

Türkiye Selçuklu Devleti

Türkler, Selçuklular döneminde Anadolu'yu Türk yurdu hâline getirirler de aslında çok önceleri bu bölgeye seferler düzenlemişlerdi. IV. yüzyılda Hunlar ve VI. yüzyılda da Sabarlar Anadolu'ya akınlar gerçekleştirmişti. Ancak bu akınlar kısa süreli seferler olup yurt edinme amaçlı olmamıştır. Askerî özellikleri ile meşhur olan Türkler, Abbasi ordusunda Bizans'a karşı askerî güçlerinden yararlanmak için de Anadolu'ya getirilmişlerdi.

1015-1021 yılları arasında Çağrı Bey öncülüğünde Anadolu'ya yapılan ilk Selçuklu seferleri ise keşif ve ganimet kazanma niteliği taşıırken Türk tarihinde de yeni bir dönemin habercisiydi. Malazgirt Zaferi'nden sonra Sultan Alp Arslan, Bizans'ın anlaşmaya uymaması üzerine komutanlarını Anadolu'da fetihler yaparak yurt tutmak üzere görevlendirdi. Anadolu'da fetihler yapan komutanlardan biri de Kutalmışoğlu Süleymanşah idi. Süleymanşah, Bizans'tan İznik'i alarak Türkiye Selçuklu Devleti'nin temellerini attı (1077).

Süleymanşah'tan sonra devletin başına oğlu I. Kılıç Arslan başa geçti.

Harita 4.6: Türkiye Selçuklu Devleti ve İlk Anadolu Beylikleri

Türklerin Anadolu’da gerçekleştirdiği fetih hareketlerinin Bizans’ı zor duruma düşürmesi Haçlı Seferlerinin sebeplerinden birini oluşturdu. I. Kılıç Arslan, I. Haçlı ordularına karşı başarılı mücadeleler gerçekleştirse de başkenti İznik’ten Konya’ya taşımak zorunda kaldı (1096). Türkiye Selçukluları daha sonraki süreçte de Haçlı Seferlerine karşı mücadele ettiler. Özellikle ilk üç sefer Türkiye Selçuklularını etkilemiştir. Haçlı Seferleri dışında Bizans ile de mücadele eden Türkiye Selçukluları, II. Kılıç Arslan Dönemi’nde Miryokefalon Zaferi (1176) ile Anadolu’nun Türk yurdu olduğunu tescillediler.

Türkiye Selçuklularının en parlak devri Sultan Alâeddin Keykubat (1220-1237) dönemidir. Onun döneminde Alanya gibi liman şehirlerinin fethi ile Türkler, Akdeniz Havzası’ndaki ticaret yollarında söz sahibi oldular. Selçuklular yaptıkları kervansaraylar ve tüccarların mallarını garanti altına almak için uyguladıkları bir çeşit sigorta ile ticareti canlandırdılar.

Türkiye Selçukluları sadece siyasi ve ekonomik alanda gelişmeler göstermediler. Konya, Aksaray, Kayseri, Sivas, Alanya gibi şehirlerde yaptıkları yatırımlar ile buraları bir kültür merkezi hâline getirdiler. Özellikle başkent Konya dönemin kültür merkeziydi. Bu şehirlerde inşa edilen cami, medrese, şifahane gibi sosyal ve dinî kurumlar bölgede sosyal hayatın canlanmasında etkili oldu. Bu dönemin Mevlana Celalettin Rumi, Yunus Emre, Hacı Bektaş Veli gibi önemli şahsiyetleri bulunmaktadır. Bu şahsiyetler, yaptıkları faaliyetler ve ortaya koydukları eserleriyle Anadolu’da Türk-İslam kültürünün gelişiminde önemli rol oynadılar.

Atabeylik sistemi Türk devlet geleneğine özgü olup Türkler büyük imparatorluklar kurarken bu tür vasıtalara başvurmuşlardır. Örneğin Büyük Selçuklu Devleti’nin idaresi önemli yerel bölgelerde merkezden tayin edilen valiler tarafından yapılmakta idi. Devlet merkezinden uzak olan bölgelerin bir kısmı Selçuklu Hanedanı’na bağlı hükümdarlar tarafından yönetilmekte, Selçuklu Hanedanı’na mensup yöneticiler Sultan veya Melik unvanları taşımaktaydılar. Merkezden uzak olan bölgelerden bir kısmı Selçuklu Hanedanı’na mensup olmayan Türk asıllı yöneticiler tarafından idare edilmekte idi. Bu tür devletlerden bazılarının yöneticilerine Atabey, yönettikleri devlete ise Atabeylik denilmekteydi.

Gevher Nesibe Darüşşifası (Hastanesi) ve Tıp Medresesi

Türkiye Selçuklu Sultanı I. Gıyasettin Keyhüsrev verem olan kız kardeşi Gevher Nesibe'nin hastalanması üzerine onun vasiyeti olan darüşşifayı (hastane) yaptırdı. Kayseri'de bulunan bu hastane 1206 yılında tamamlandı. Burada kadın, erkek, Müslüman, gayr-i müslim ayrımı yapılmadan herkes tedavi edilmiştir. Bu şifahanenin giderleri Türk-İslam geleneğine göre vakıf gelirlerinden karşılanmıştır.

Görsel 4.17: Gevher Nesibe Darüşşifası (Hastanesi) ve Tıp Medresesi

Bu darüşşifada din ayrımı yapılmaksızın herkese hizmet verilmesi Türk kültürünün hangi değerleri ile ilgilidir?

Görsel 4.18: Mevlana
Celaleddin-i Rûmî

MEVLANA CELALEDDİN-İ RÛMÎ

Celaleddin-i Rûmî şair, düşünür ve mutasavvıftır. 1207 yılında Belh bölgesinde doğmuştur. Annesi, Belh Emiri Rükneddin'in kızı, babaannesi Harezmsahlar Hanedanı'ndan bir Türk prensesidir. 1212 yılından başlayarak Nişabur, Bağdat, Şam, Halep şehirlerinde öğrenim görmüştür. 1220 yılında Konya'ya (Türkiye) taşınmıştır. Babasının izinden giderek ömrünün sonuna kadar burada yaşamıştır. Fars, Arap ve Türk dillerinde tasavvufi şiirler yazmıştır. Rumi on yedi bin beyitten,

altı defterden oluşan "Mesnevi" adlı eserini on senede yazmıştır. Kendine özgü tasavvuf ekolünün temelini atan Rûmî'ye "Mevlana" ismi de verilmiştir. Onun eserleriyle ilgili olarak Doğu ve Batı edebiyatında pek çok araştırma yapılmıştır. Celaleddin-i Rûmî Müslümanlığa pek önem vermekle beraber tüm insanlara, ister Hristiyan olsun ister Yahudi saygı göstermiş, gösterdiği hoşgörü sayesinde diğer toplumlarca da çok sevilmiştir. 1273 yılında Konya'da vefat etmiştir.

Mevlana'nın en önemli eseri olan Mesnevi konusunda bir araştırma yapınız ve beğendiğiniz bir beytini sınıfta arkadaşlarınızla paylaşınız.

YUNUS EMRE

1240-1321 yıllarında yaşayan Yunus Emre Eskişehir’de doğmuştur. Anadolu’da Türk şiirinin öncülüğünü yapan Yunus Emre, mutasavvıf ve filozof olarak şiirlerini halk diline yakın bir dille kaleme almıştır. Bu nedenle onun “Divan”ında yer alan tasavvuf konulu şiirler Anadolu ve Balkanlardaki toplumun arasında çok saygı görmüştür. “Risaletü’n Nushiyye” adlı eseri mesnevi tarzında yazılmış olup dinî, tasavvufî, ahlaki konuları içermekte, “Öğütler kitabı” anlamına gelmektedir. Onun şiirleri konu, tarz, dil yönünden Orta Asya ve İdil-Ural Türkleri arasında yaygın olan halk edebiyatına yakınlık arz etmektedir.

Görsel 4.19. Yunus Emre (temsili)

Yunus Emre’nin şiirleri konusunda bir araştırma yaptınız ve beğendiğiniz bir şiirini sınıfta arkadaşlarınızla paylaştınız.

8. İLDENİZLİLER (AZERBAYCAN ATABEYLERİ) DEVLETİ

XII-XIII. yüzyıllar arasında hüküm süren, diğer bir adı Azerbaycan Atabeyleri olan, Kuzey ve Güney Azerbaycan’da kurulmuş Türk asıllı hanedandır. Kurucusu, bir Selçuklu Atabeyi olan Şemseddin İldeniz’dir (1136-1175). Köken olarak Kıpçak Türkü olan İldeniz, Nahçıvan’ı merkez yaparak Azerbaycan’ı yönetmiştir.

İldeniz, başlangıçta 1130’lu yıllarda Selçuklu hükümdarı Sultan Mesut’un memlukleri (“mülk edilen, köle”, hükümdarın has ordusu mensubu) safında bulunmuştur. Zekâsı ve kabiliyetleri ile kısa bir sürede sultanın ilgisini çeken İldeniz, askerî sınıfa dâhil edilmiş, Sultan’ın en çok güvendiği emirlerinin arasına katılmıştır. Sultan Mesut, İldeniz’i ölen kardeşi Tuğrul’un karısı Mümine Hatun ile evlendirmiştir. Bu evlilik sonucu Selçuklu Hanedanı’nın da damadı olarak

Görsel 4.20: XII. yüzyılda Türk geleneklerini İslami anlayışla sentezleyen bir yapı örneği Mumin Hatun Türbesi, Nahçıvan, Azerbaycan

Görsel 4.21: XII-XIII. yüzyıllarda Şirvanşahlar Hanedanı tarafından inşa edilen Merdekan (Abşeron) Kalesi, Bakü, Azerbaycan

kendisine atabeylik görevi verilmiştir. 1140'lı yıllarda Azerbaycan'da gelişen siyasi olaylar, Selçuklu emirleri ve atabeyler arasında ortaya çıkan çekişmeler İldeniz'in işine yaramıştır. Bütün Azerbaycan'ın en güçlü yöneticisi hâline gelen İldeniz, ölümüne kadar Azerbaycan atabeyi olmuştur.

İldeniz'in vefatından sonra büyük oğlu Muhammed Cihan Pehlivan (1175-1186) yönetimde bulunmuştur. Onun hâkimiyeti döneminde İldeniz Devleti iktisadi ve siyasi açıdan daha da güçlenmiştir. Cihan Pehlivan sonuncu Irak Selçuklu Sultanı III. Tuğrul'un atabeyi idi. O, Azerbaycan'ın idaresini kardeşi Kızıl Arslan'a devrederek 1175 yılında başkenti Hamedan'a taşımıştır. Tebriz ise Kızıl Arslan'ın ikametgâhına çevrilmiştir.

İldenizliler elli bin kişiden oluşan atlı bir ordu kurarak devletin güney ve doğu sınırlarını genişletmişlerdir. Cihan Pehlivan Gürcistan'a birkaç defa askerî sefer düzenlemiş; birçok komşu ülke hükümdarı İldeniz devletinin müstakil hâkimiyetini kabul etmiş ve Cihan Pehlivan'ın adına hutbe okutturmuşlardır. Komşu bölgelerin bazı yöneticileri kendi sikkelerine İldenizliler adını yazmışlardır. Kuzey Azerbaycan'daki Şirvanşahlar Hanedanı, Diyarbakır ve Fars hâkimleri İldenizlilerin yönetimi altına girmişlerdir.

Kızıl Arslan (1186-1191) döneminde tarihî Azerbaycan'ın merkezi Tebriz başkent yapılmıştır. İldenizlilerin zirveye ulaştığı dönem olan 1175-1191 yılları arasında İran, Irak, Doğu Anadolu ve Kafkasya'nın belirli bir kısmı onların kontrolünde bulunmuştur.

Son İldenizli hükümdarlarından Ebu Bekir (1191-1210) ve Özbek (1210-1225) dönemlerinde Selçuklu emirleri ve Harezmşahların (Anuşteginliler) müdahalesi neticesinde bu hanedan zayıflamıştır. İldenizliler 1220 yılında Moğollardan büyük bir darbe almış, 1225 yılında ise Harezmşah Celaleddin Mengü Berdi tarafından siyasi varlığına son verilmiştir.

NİZAMİ GENCEVİ

Nizami Gencevî (1141-1209) Türk dünyasının klasik şairi, büyük düşünürüdür. Azerbaycan'ın Gence şehrinde doğmuştur. Küçük yaştan itibaren bilimleri çabuk kavramasıyla insanların dikkatini çekmeye başlamıştır. O; matematik, tıp, musiki, tasvirî sanat, İslam felsefesi gibi bilimleri öğrenmiştir. Türkçenin yanında Arap, Fars dillerinde de şiirler yazmıştır. Nizami'nin yenilikçi ve tekrar etmeksizin yazdığı Hamse (Beş Destan) adlı eseri dünya edebiyatının nadide yapıtlarındandır. Hamse'de yer alan "Sırlar Hazinesi", "Hüsrev ve Şirin", "Leyla ve Mecnun", "Yedi Güzel", "İskendername" adlı destanlarını kendi isteğiyle yöneticilere adamıştır. Nizami'nin eserleri Doğu ve Batı şiirinin gelişmesinde büyük etki yapmıştır.

Görsel 4.22. Nizami Gence

Nizami Gencevî'nin şiirlerini araştırarak beğendiğiniz bir şiirini sınıfta arkadaşlarınızla paylaşınız.

9. HAREZMŞAHLAR DEVLETİ

Anuşteginlileradıyla da bilinen Harezmşahlar Devleti XI-XIII.yüzyıllar arasında hüküm sürmüştür. Anuşteginliler hanedanının temsilcileri önceleri birer askerî kumandan olarak Selçukluların hizmetinde bulunmuşlardır.

Harezm eyaleti Türk asıllı Anuş Tekin zamanında serbest yaşamaya başlamıştır. 1128 yılında Harezm valisi olarak atanan Atsız döneminde tam bağımsızlık yolunu seçmişlerdir.

Atsız 1142 yılında Horasan'a saldırarak Merv ve Nişabur'u ele geçirmiştir. Harezmşahlar Atsız ve İl Arslan (1156-1172) devirlerinde hem Irak Selçukluları hem de Karahitaylar ile savaşmıştır. Nitekim o, 1157 yılında Sultan Sencer'in ölümü üzerine bağımsızlığını ilan etmiştir.

Harezmşah Alaaddin Tekiş (1172-1220) kendisini Selçukluların devamı ve varisi olarak görmüş ve "Sencer" unvanını kullanmıştır. Harezmşahların yükselişi Alaaddin Tekiş döneminde olmuştur.

Tekiş'in oğlu Alaaddin Muhammed (1200-1220) döneminde Harezmşahlar; Horasan, Maveraünnehir, Kafkasya ve İran'ın bir kısmına hâkim olmuştur. Alaaddin Muhammed'in en büyük hedefi Çin'i ele geçirmek olmuştur. Onun keşif kuvvetleri Yedisu ve İli Bölgelerine (Cungarya ovası/Doğu Türkistan – günümüz Çin Halk Cumhuriyeti Sincan-Uygur Özerk Bölgesi) kadar ilerlemiş, buralara hâkim olan Karahitaylara ağır darbe vurmuşlardır.

1220 yılında bütün Orta Asya ve civarları Moğolların istilasına uğramış, bu saldırı Harezm Devleti'nin sonunu hazırlamıştır. 1221 yılında Harezmşahların başkenti Urgenç Moğollar tarafından alınınca Orta Asya'da Moğol yönetimi başlamıştır.

Alaaddin Muhammed'in oğlu Celaleddin Mengü Berdi, Moğollara karşı mücadele sürdürerek güneye çekilmiş ve Hindistan'a, Delhi'de hüküm sürmekte olan Türk asıllı İl Tutmuş'un yanına gitmiştir. Cengiz Han Moğolistan'a döndükten sonra Celaleddin İran'a dönerek Irak'tan Azerbaycan bölgesine girmiştir. 1225 yılında atabeyliklerden İldenizlileri ortadan kaldırarak Tebriz'i almıştır. Celaleddin Azerbaycan'dan hareket ederek Gürcistan'ı işgal etmiş ve 1226 yılında Tiflis'i de fethedip Güney Kafkasya'dan Doğu Anadolu'ya kadar topraklarını

genişletmiştir. Ancak Celaleddin, Doğu Anadolu'nun egemenliği üzerine Türkiye Selçukluları ve Suriye'ye hükmeden Eyyubiler ile çatışmıştır. 1230 yılında Yassıçemen Savaşı'nda Anadolu Selçuklularının karşısında yenilgiye uğrayan Celaleddin'in 1231 yılında ölümü üzerine Harezmsahlar Devleti tamamen ortadan kalkmıştır.

Bu dönemde Ürgenç şehri (Harezim vahası) İslam kültür merkezlerinden birine dönüşmüştür. Harezmsahlar Devleti'nin temel askerî gücü esas olarak Oğuz, Kanglı ve Kıpçak Türklerinden oluşmuştur.

Harezimli Türkler devletin elden çıkmasına rağmen Hindistan, İran, Kafkasya ve Doğu Anadolu'da on seneden fazla bir zaman diliminde Moğollara karşı amansız mücadeleler sürdürmüşlerdir. Celaleddin Mengü Berdi önderliğindeki Harezimli askerler kahramanlıklarından dolayı birçok edebî ve tarihî esere konu olmuştur.

Hatta Cengiz Han kendi oğullarına "Hakiki cesur oğul böyle olmalıdır." diye Celaleddin'i örnek göstermiştir. Doğu Anadolu'da şehit düşen bu cesur şehzadenin askerleri Anadolu'ya yerleşmiş ve buranın yerlileri arasına karışmışlardır. Anadolu'da "Horzum", "Harzem" adlı birçok köyün bulunması da buna işaret etmektedir.

Harezim bölgesi edebiyat, bilim ve sanat açısından Türk dünyasında önemli bir yere sahiptir. Harezim kültür çevresinde yetişen Mahmut Zemahşeri'nin (1074-1143) ahlak, felsefe ve dil üzerine eserleri, Süleyman Bakırganî'nin (Hekim Ata) *Bakırgan Kitabı* (XII. yüzyıl), Burhaneddin Rabguzî'nin *Kıssa-i Rabguzi* (1301) eserleri ünlüdür. Özellikle Bakırganî ve Rabguzî'nin adı geçen kitapları Harezim Türkçesinde yazılmış edebî eserler olarak Orta Asya ve İdil-Ural Türkleri arasında yayılmıştır. Harezim Türkçesi, Oğuz-Kıpçak lehçesinin özelliklerini yansıtan bir edebî dil olarak Deşt-i Kıpçak bölgesinde de kullanılmış; Harezimli şairler Altın Orda Türk edebiyatının gelişmesine büyük katkıda bulunmuşlardır.

Görsel 4.23: Cengiz Han Celaleddin Mengü Berdi'nin İndus nehrini yüzerek geçtiğini seyrederken (minyatür)

10. İLK TÜRK-İSLAM DEVLETLERİNDE SOSYAL, EKONOMİK VE KÜLTÜREL HAYAT

Oğuz ve Karluk Yabgulukları ahalisi Türkler ve kısmen Soğdlardan oluşmuştur. Yine Sirderya'nın orta havzalarından Isık Göl'e kadar yayılan şehirlerde çeşitli ülkelerden gelen tüccar ahali onlarla birlikte yaşamışlardır. Kâşgarlı Mahmut'un yazdıklarına bakılırsa "İs-ficab'dan (Sayram) Balasagun'a kadar yayılan şehir ve kasabalarda Türk ve Soğdlar birlikte oturmuşlar, Soğdlar hem Türkçe, hem Soğdça konuşmuşlardır". Kimek Devleti topraklarında ise Kimek, Kıpçak gibi konargöçer Türk halkları çoğunluğu oluşturmuştur.

Karahanlı Devleti topraklarında farklı etnik yapıdaki insanlar bir arada yaşamışlardır. Devletin Taraz, Balasagun, Barsgan, Kâşgar gibi şehirlerinde şehirli Türkler (Karluk, Argu ve Çiğil boylarından) ve Soğdlar, onların çevresindeki yaylalarda ise Çiğil, Karluk, Yağma, Uygur gibi kalabalık Türk toplulukları yaşamışlardır. Uzgend, Fergana, Semerkant ve Buhara şehirlerinde ise Müslüman ahali, artık Farslaşmış Soğdların torunları ve yerleşik Türkler vardır. Bu tarihte Karluk boyları Yedisu Bölgesi'nden Maverâünnehir'e gelip yerleşmişlerdir. Doğu Türkistan'ın önemli şehirlerinde Müslüman Türk nüfusu artmıştır.

İdil Bulgar Devleti'nin topraklarında ise esas olarak İdil ve Ural Nehirleri havzalarındaki Bulgar, Kuman (Kıpçak) ve Başkurt Türkleriyle birlikte Slav, Fin-Ugor toplulukları (Mordva, Udmurt, Mari) yaşamışlardır.

Eski Türk toplumundaki kadınlara saygı Müslüman Türk hanedanları döneminde de korunmuş, bu dönemde devlet ve toplum hayatında önemli iz bırakan pek çok Türk kadını yetişmiştir. Örneğin Selçuklu (1038-1157) ve Harezmsâhlar (1097-1231) hanedanlarında Türkan Hatunlar, Hindistan'daki Türk-Memlukler Hanedanı'na mensup Raziye Begüm (1236-1240), Mısır'daki Türk-Memluk Hanedanı'nın ilk kadın hükümdarı Şecerüddür (1250) gibi kadın şahsiyetler devlet yönetiminde söz sahibi olmuşlardır. Türk topluluklarının gözde mimari eserlerinin bir kısmı da kadınlar şerefine inşa edilmiştir. Örneğin Karahanlılar Dönemi'ne ait Ayşe Bibi Türbesi (XII. yüzyıl, Taraz), Altın Orda melikelerinden Törebike Hanum Türbesi (XIV. yüzyıl, Köhne-Ürgenç), Azerbaycan İldenizlilerine ait Mümine Hatun Türbesi (XII. yüzyıl, Nahçıvan), Emir Timur'un adına inşa ettirdiği Bibi

Hanum Camii (XV. yüzyıl Semerkant) bu mimari eserler arasındadır.

Türklerin İslamiyeti kabul etmesiyle birlikte şehirleşme oranında artış görüldü. Müslüman Türk kervanları; Arabistan Yarımadası, Hindistan, İran, Sibiryaya, İdil-Ural bölgelerinin karşılıklı ticaretinde aracılık yapmışlar, uzak kuzey bölgelerdeki kürk gibi deriden yapılmış ürünleri Müslüman ülkelerine ve ötesine götürüp satmışlardır. İdil Bulgar Devleti'nin merkezi Bulgar şehri bölgenin en büyük iktisadi ve kültürel merkezine dönüştüğü gibi Semerkant, Buhara, Kâşgar, Balasagun, Taraz şehirleri Karahanlıların başlıca siyasi ve kültürel merkezi olmuştur. Özellikle Semerkant ve Buhara şehirleri bir dinî merkez ve bilim merkezi olarak İslam dünyasında ün salmıştır. Dünyanın uzak bölgelerinden öğrenciler gelerek buralardaki medreselerde tahsil görmüşlerdir.

İlk Türk-İslam devletlerinde Türklerin yaşadığı ve yönettiği bölgeler sınır olarak daha fazla artmıştır. Türkler Asya kıtasının sadece orta ve kuzeydoğu kısımlarında değil, kıtanın güneybatı kısımlarında da ahalinin büyük bir bölümünü oluşturmaya başlamışlardır. Bu dönemde Türk boyları yeni topraklara göç etmişlerdir. Kalabalık Türk boyları Gazneli ve Selçuklu Devletlerinin hâkimiyetindeki Kuzey

Görsel 4.24: Ayşe Bibi Türbesi, XI.yy., Taraz, Kazakistan

*Görsel 4.25: Burana Minaresi.
Kırgızistan*

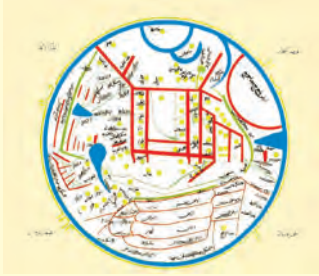
Hindistan (şimdiki Pakistan), Afganistan, İran, Irak, Suriye topraklarına yerleşerek buranın yerlileriyle bir arada yaşamaya başlamışlardır. Bununla beraber bu hanedanların yönettiği toprakların Fars, Hint, Afgan, Arap ve Kafkas toplulukları gibi eski sakinleriyle Türkler arasında karşılıklı kültürel bağlar oluşmaya başlamıştır. Bunun temelinde ise bölge halkının aynı inancı taşımaları, taşınması ve İslam dinine itikadı bulunmaktaydı. Pek çok Türk aydınının kendi eserlerini Fars ve Arap dillerinde yazdıkları, Türk yöneticilerinin Gazne, Kabil, İsfahan, Rey, Bağdat, Şiraz, Tebriz şehirlerinde medrese, şifahane, vakıf yerleri, hamam, köprü ve yol inşa ettirdikleri bilinmektedir.

Bu dönemde İpek Yolu'nun Akdeniz'den Çin'e kadar uzanan kuzey ve güney hatları Türklerin egemenliği altındaydı. Fars, Arap, Hint ve Çinlilerin ticaret kervanları Türklerin uluslararası yollarda güvenliği sağlaması sayesinde kendi ürün ve mallarını uzak memleketlere kolayca ulaştırabilmiştir.

Türk halklarının oturdukları topraklar Erken Orta Çağlara özellikle Türk Kağanlıkları (VI-IX.yüzyıllar) dönemine nazaran daha genişlemiş ve Türkler farklı kültürlerle tanışmışlardır. Arap ve Fars dillerinin

kaynaklarında Doğu Avrupa'dan Çin'e kadar uzanan on bin kilometreye yakın bir bölge isminin "Bilad el-Türk" (Türk ülkeleri) olarak geçmeye başlaması bu dönemlere denk gelir. Bu toprakları tek tek dolaşan Kâşgarlı Mahmut Dîvânü Lugâti't-Türk adlı eserinde Türk halklarının yaşadığı coğrafyayı gösterir:

“Türkler asli yirmi boydur. Bunların hepsi –Tanrı kutsal kılası- Yalavaç Nuh oğlu Yafes, Yafes oğlu Türk’e dek ulanır... Rum (Bizans) ülkesine en yakın olan boy Beçenek’tir, sonra Kıfçak, Oğuz, Yemek, Başgirt, Basmıl, Kay, Yabaku, Tatar, Kırgız gelir. Kırgızlar Çin ülkesine yakındırlar. Bu boyların hepsi Rum ülkesi yanından doğuya doğru şöylece uzanır, gider: Çiğil, Tuhsi, Yağma, Uğrak, Çaruk, Çomul, Uygur, Tangut, Hitay”.

Görsel 4.26: Kâşgarlı Mahmut'un Türk Dünyası haritası

“Bir kısmı da bütün Maverannehir’in her tarafını Türk ülkesi saymışlardır. Bu Peykend (Buhara)’dan başlar... Maverannehir’den, Peykend’den Doğuya kadar Türk ülkesidir. Semerkend’e Semizkend denir. Çaç şehrine Taşkent denildiği gibi, Özkend, Tünkend adları vardır... Bu şehirleri Türkler yaparak adlarını kendileri koymuşlardır”.

Kâşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, C. I, Çev.: Besim Atalay, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2006, s. 28

Kâşgarlı Mahmut'un Dîvânu Lugâti't-Türk adlı eserinde Türk boyları ile ilgili verilen haritayı inceleyerek haritadaki şehirlerin günümüzde hangi ülkelerde yer aldığını bulunuz.

HAREZMÎ

Tam olarak ismi Ebu Abdullah Muhammed bin Musa el-Harezmi olan Harezmi, IX. yüzyılda Harezmi'de yaşamış Orta Asyalı bilim adamı, matematikçi ve gök bilimcidir. Genç yaşta Hint ve Yunan bilimlerini iyice öğrenmiştir. Onun önderlik yaptığı “Beytü'l Hikme” adlı akademide pek çok tanınmış bilim adamı beraberce bilimsel çalışmalar sürdürmüşlerdir. Bu kurum o dönemin Bilimler Akademisi görevini yapmıştır. Harezmi'nin çalışmaları Rönesans Dönemi ilminin gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Matematik bilimi tarihinde cebirin ayrı bir bilim dalına dönüşmesini sağlamıştır. Onun

Görsel 4.27: Beytü'l-Hikme

El-Kitabü'l Muhtasar fî Hisabi'l Cebr ve'l Mukabele adlı çalışmasından cebir/algebra terimi oluşmuştur. Harezmi'nin aritmetik ilmine ait eserlerinden Avrupa üniversitelerinde temel ders kitapları olarak yararlanılmıştır. Harezmi sadece matematikle değil coğrafya ile de ilgilenmiştir. Batlamyus'un *Coğrafya* adlı eserini *Kitabu Sureti'l Ard* (Yer'in Biçimi Hakkında) olarak tercüme etmiştir. Dünyanın çevresi ve hacmini hesaplama çalışmalarına da katılmıştır. Harezmi astronomi alanında da eserler bırakmış ve uzay cisimleri hareketinin düzenlerini bilimsel yönden açıklamıştır.

Harezmi'nin eserlerinin Avrupa'ya da etkilemesinin sebepleri nelerdir?

4.28: Farabi (temsili)

FARABÎ

Ebû Nasr Muhammed bin Muhammed bin Tarhan bin Uzluğ el-Fârâbî et-Türkî IX. yüzyılda yaşamış ünlü Türk filozofu, matematikçi ve musiki nazariyatçısıdır. Bilgin, Otrar (Farab) şehrinde doğmuştur. Genç yaşta Çaç, Semerkant, Buhara, Bağdat şehirlerinde çok yönlü eğitim görmüş ve Arap, Fars, Yunan ve Hint kültürlerinin başarılarıyla tanışmıştır. Çeşitli bilim dallarına ait 150'den fazla eser yazmıştır. *El-Medînetü'l-Fâzıla* (Faziletli Şehir), *Es-Siyâsetü'l-medeniyye* (Şehir Siyaseti), *El-Mûsika'l-Kebîr* (Büyük Musiki) adlı eserleri en bilinenleridir. Onun mükemmel eserleri Batı ve Doğu ülkelerinde bilimin gelişmesinde büyük rol oynamış, tüm insanlığın düşünce hayatına belirli derecede katkıda bulunmuştur. Bu yüzden Farabî Yunan düşünürü Aristo'dan sonra "Muallim-i Sâni: İkinci Üstad" lakabını taşımıştır.

Farabî'nin İslam felsefesine önemli katkıları nelerdir?

DEĞERLENDİRME SORULARI

1. Orta Asya'da İslam dini nasıl yayılmıştır?
2. İlk Türk-İslam devletlerinden hangileri Orta Asya dışında kurulmuştur?
3. Talas Savaşı'nın Türk tarihi açısından önemini açıklayınız.
4. Gazneli Mahmut'un Hindistan'a yaptığı seferlerin sebepleri nelerdir?
5. Selçukluların atalarının yaşadığı bölge neresidir?
6. Orta Çağ Türk devletleri döneminde kültürel hayatın özellikleri nelerdir?

V.

BÖLÜM

TÜRK-MOĞOL DEVLETLERİ

TEMEL KONULAR

1. MOĞOL İMPARATORLUĞU
2. ALTIN ORDA DEVLETİ
3. ÇAĞATAY DEVLETİ
4. MOĞOLİSTAN (DOĞU ÇAĞATAY) HANLIĞI
5. İLHANLILAR DEVLETİ
6. KUBİLAY HANLIĞI
7. TÜRK-MOĞOL DEVLETLERİNDE SOSYAL, EKONOMİK VE KÜLTÜREL HAYAT

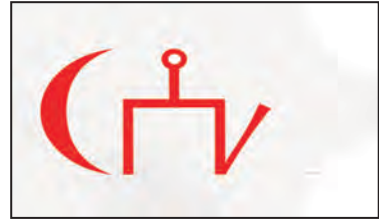
gerçekleştirmesine bir bahane olmuştur. 1218 yılında Cengiz Han'ın gönderdiği 450 kişiden oluşan 500 develi ticaret kervanı Otrar şehrine geldiği vakit şehrin yöneticisi Gayır Han, Harezmsah'la anlaşarak kervanı tutsak almış, tüccarları öldürmüştür.

1219 yılından başlayarak Harezmsahların başlıca şehirleri Otrar, Semerkant, Buhara, Ürgenç'i art arda ele geçiren Moğol ordusu 1219-1224 yılları arasında Orta Asya'yı tümüyle kendi kontrolü altına almıştır. Bu askerî başarılarından sonra Cengiz Han kendi eli altındaki toprakları dört oğlu arasında paylaşmıştır. İrtiş Nehri'nden başlayarak batıda Avrupa'ya kadar ulaşan topraklar, başka bir deyişle; "At toynağının ulaştığı bölgelerin tümü" büyük oğlu Cuci'nin payı olmuştur. İkinci oğlu Çağatay'a Doğu Türkistan, Yedisu, şimdiki Güney Kazakistan toprakları, Maverünnehir ve Horasan verilmiştir. Üçüncü oğlu Ögedey'e Batı Moğolistan ile Altaylar, Tarbagatay ve İrtiş Nehri'nin yukarı havzasındaki topraklar ayrılmıştır. Dördüncü oğlu Tuluy'a da Moğolistan verilmiştir.

Cengiz Han'ın Hülagû adlı torununun gerçekleştirdiği askerî seferler sonucunda İran, Azerbaycan, Güney Kafkasya, Irak toprakları da yeni oluşmuş İlhanlılar Devleti'ne katılmıştır. Böylece Cengiz Han ve torunlarının elde ettikleri topraklar sonradan Altın Orda Devleti, Çağatay Devleti, Moğolistan Devleti, İlhanlılar Devleti ve Yüan İmparatorluğu gibi ayrı ayrı uluslara dönüşmüştür. Pek çok Türk ülkesi de adı geçen devletlerin muhtevasında bulunmuştur.

2. ALTIN ORDA DEVLETİ

Altın Orda Devleti, Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci ulusu temelinde oluşmuştur. Uluğ Ulus adını taşıyan bu devlet 1240 yıllarında Cengiz İmparatorluğu'nun en büyük parçası temelinde kurulan imparatorlukta. Altın Orda'nın toprakları Doğu Avrupa, Kuzey Kafkasya, Güney Rusya bölgeleri ve Deşt-i Kıpçak'ı kapsamıştır. Kendi zirvesine ulaştığı dönemlerde Doğu Avrupa'daki Dinyeper Nehri'nin sağ havzalarından başlayıp, Ural Dağlarına dek uzanan toprakları kapsayarak Sibirya'ya kadar yayılmıştır. Altın Orda'nın güney sınırları Karadeniz, Kafkasya Dağları ve İlhanlıların egemenliği altındaki Azerbaycan topraklarına kadar ulaşmıştır. İdil (Volga) Nehri kıyısındaki Bulgar (Kazan),

Saray-Batu (Astrahan yakınında) ve Saray-Berke (bugünkü Volgograd çevresi) şehirleri Altın Orda Devleti'nin yönetim merkezleri olmuştur.

Cuci'nin büyük oğlu Batu Han'ın (1227-1256) Doğu Avrupa'ya yaptığı başarılı askerî seferler sonucunda Cuci Devleti'nin toprakları genişlemiştir. Doğu Avrupa devletleri ve Rus kinezlikleri kendi bağılıklarını bildirerek vergi ödemeye mecbur kalmışlardır.

Batu'dan sonraki dönemde iktidara gelen Berke (1258-1266) İslam dinini kabul ederek Altın Orda'nın diğer merkezi Moğol Devleti'nden bağımsız olduğu iddiasında bulunmaya başlamıştır. Bütün Moğol ulusları, yöneticilerinin katıldıkları Kurultay'a gitmekten vazgeçmiş, İlhanlılarla savaşları sürdürmüştür. Mısır Memluk Sultanı Baybars ile anlaşarak Hülagû önderliğindeki Moğolların, Hicaz bölgesinin işgalini engellemiştir.

Berke, 1269 yılındaki Talas Kurultayı'nın düzenlenmesi için ön koşulları yaratmıştır ve bu kurultaydan sonra Altın Orda, merkezden tamamen bağımsız yeni bir devlete dönüşmüştür.

Görsel 5.2: XIII. yüzyıldan Cuci Han Türbesi, Ulu Tau (Ulu Dağ), Kazakistan

Berke Bulgaristan’da Bizans’ı yenilgiye uğratmıştır. 1260 yılında Orta Çağ’ın en büyük şehirlerinden biri sayılan Saray-Berke (Aşağı İdil havzası) şehrini inşa ettirmiştir. Berke öldükten sonra Mengü Timur (1266-1282), Tokta (1290-1312), Özbek (1312-1342) ve Canıbek Hanlar Altın Orda’nın gücünü korumuşlardır. Canıbek Han’ın ölümünden sonra taht kavgaları başlamıştır.

Toktamış Han 1380 yılında Emir Timur’un, desteğiyle tahta çıkarak bu çatışmalara son vermiştir. Daha sonra Timur’un Altın Orda topraklarına sefer düzenlemesi ve taht kavgalarının yeniden başlaması bu devleti zayıf düşürmüştür. Bu kavgalarla parçalanan Altın Orda topraklarında Cengiz Han soyuna mensup şehzadeler tarafından birkaç hanlık kurulmuştur. Daha sonra Altın Orda’da başlayan iç mücadele yüzünden Rusya Çarlığı olacak Moskova Kinezliği bağımsız kalmıştır. Moskova Kinezliği dışında kalan batıdaki toprakları Kırım Hanlığı ele geçirmiş, 1502 yılında Altın Orda Devleti yıkılmıştır.

Özbek Han döneminde İslam devlet dini olarak kabul edilmiştir. Bununla beraber Eski Türk gelenekleri korunmuş, Uygur alfabeli Türkçe yarlık (emir) ve fermanlar yazılmıştır. Hatta Kuzey Kafkasya ve Kırım arasındaki Azak bölgesinde Özbek Han adına Kök Türkçe yazılı gümüş sikkeler bastırıldığı bilinmektedir.

Altın Orda Devleti’ndeki devletçilik gelenekleri sonradan İdil-Yayık Bölgesi, Kırım ve Orta Asya’da ortaya çıkan birçok Türk ve Moğol asıllı hanedan için birer “yol gösterici” olmuştur.

Altın Orda Devleti bünyesinde sonradan XV ve XVII. yüzyıllar arasında Kazan, Kırım, Astrahan, Kasım, Tümen (Sibir), Ebu’l-Hayr, Şeybaniler, Kazak Hanlıkları ve Nogay Ordası kurulmuştur. Ayrıca Kazak Hanlığı 1465-1822/1847 döneminde hüküm sürmüştür.

Altın Orda hükümdarları kültürel hayata pek önem vermişler, Deşt-i Kıpçak’ın birçok bölgesinde yeni şehirler inşa ettirerek buralara şair, fakih, sanatçı ve diğer bilim adamlarını davet etmişlerdir. Bu faaliyetler sonucunda; Bulgar, Saray-Berke, Yeni Saray, Hacı Tarhan (Astrahan) ve Ürgenç şehirlerinde eserlerini Kıpçak Türkçesiyle yazan şair, ozan ve tarihçiler yetişmişlerdir. XIV. yüzyılda yaşamış şairlerden Seyfi Sarayî’nin *Gülistan bi’l-Türkî*, Harezmî mahlasını kullanan Hoca Bey’in *Muhabbetname*, Kutb’un *Hüsrev ve Şirin*, Durbek’in

Görsel 5.1: XV. yüzyılda Özbek Han adına Azak’ta darbolunan Kök Türk yazılı sikke

Görsel 5.3: XIV. yüzyıldan Özbek Han Camii,
Solhat, Kırım

runan Asan Kaygı şiirlerinden birinde bu ortaklığa dair şu dizelerde yer almaktadır:

“Nogay, Kazak, Başkurt túbimiz bir,
Altay, İrtiş, Uralnı kıldırğannız”

(Nogaylar, Kazaklar,
Başkurtlar kökenimiz birdir.
Altay, İrtiş ve Ural topraklarını gezmişiz).

SEYFİ SARAYÎ

Altın Orda edebiyatının önemli temsilcilerinden biri olan Seyfi Sarayî 1321-1391 yılları arasında yaşamıştır. O, *Gülistan bi't-Türki* (Türk Dilindeki Gülistan) adlı eserini Sirderya boyunda yazmaya başlamış, Mısır'daki diğer bir Türk hanedanı Memluklerin topraklarında bulunan Nil Nehri kıyısında bitirmiştir. Eser Fars edebiyatının ünlü temsilcisi Sadi Şirazî'nin *Gülistan* isimli kitabının serbest çevirisidir. Eserde iyilik-kötülük, acımasızlık-merhamet, gerçek-yalan, baba-evlat, karı-koca, kardeş-ağabey gibi toplum ve aile ilişkilerinin nasıl olması gerektiği sorusuna cevap verilir.

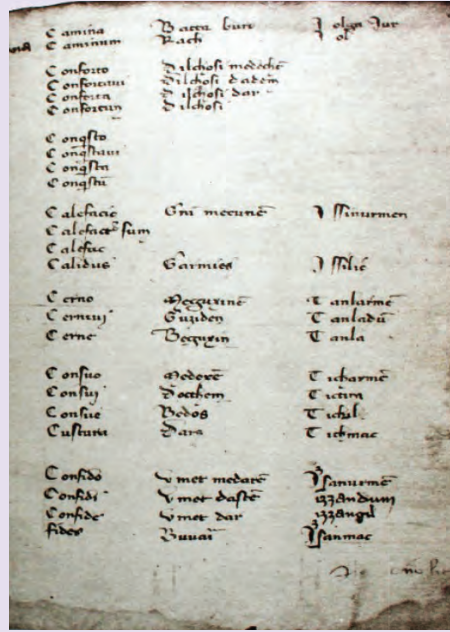
Sizce Seyfi Sarayî, Gülistan bi't-Türki adlı eserinde toplum ve aile ilişkilerini neden konu edinmiş olabilir?

KUTB

Deşt-i Kıpçak'ın önde gelen siyasi ve kültürel merkezlerinden Saray şehrinde yetişen Kutb'un edebî faaliyeti XIV. yüzyılın ortalarına denk gelir. Altın Orda ve Mısır Memlukleri gibi iki büyük Türk hanedanının sıkı kültürel ilişkiler sağlamasında emeği geçen şairlerden biri olan Kutb sonradan Mısır'da yaşamıştır. Onun *Hüsrev ve Şirin* isimli manzum eserinin (Nizami Gencevî'nin aynı adı taşıyan mesnevisinin ilk serbest çevirisi) Orta Türk (Uygur) ve Arap harfleriyle yazılması Türk kültür tarihi açısından büyük önem taşımaktadır.

CODEX CUMANICUS

Kelime anlamı “Kuman Kitabı” olan *Codex Cumanicus* XIII. yüzyıl ortalarından XIV. yüzyıl ortalarına kadar yaklaşık yüz yıl boyunca Karadeniz'in kuzeyindeki Kıpçak Türkleri arasında İtalyanlar ve Almanlar tarafından derlenen bilgilerden hareketle yazılmıştır. Eser, bilinen ilk Türkçe-Avrupa dilleri sözlüğü olmakla beraber Eski Kıpçak Türkçesinin gelişmiş edebî bir dil olduğunu kanıtlamaktadır. İki bölümden oluşan *Codex Cumanicus*'un birinci bölümü Latince-Farsça-Kıpçakça, ikinci bölümü ise Kıpçakça-Almanca ve Kıpçakça-Latince sözlüklerden oluşmaktadır. *Codex Cumanicus*'ta yer alan sözcüklere örnek cümleler de verilmiş, ardından Kıpçakçaya çevrilmiş dualar, ilahiler, kırk yedi Kıpçak bilmeçesi ve Kıpçakça eklerle ilgili dil bilgisi kuralları yer almıştır.

Görsel 5.4: *Codex Cumanicus*'tan bir sayfa

Codex Cumanicus'un Türk dili bakımından önemini araştırmız.

Bu kitapta yer alan bilmecelelerden birkaçını sınıfta arkadaşlarınızla paylaşınız.

3. ÇAĞATAY DEVLETİ

XIII-XIV. yüzyıllar arasında hüküm süren Çağatay Devleti de aslında Moğol İmparatorluğu'nun bir parçasıdır. Maverünnehir'deki Karşı şehri (Güney Özbekistan) merkezli bu devlet Çağatay Devleti adıyla tanınmıştır. Daha çok yerleşik toplulukları ve ticari şehirleri kendi bünyesinde barındırmıştır. Başka bir deyişle Türkistan'ın Yedisu, Doğu Türkistan ve Maverünnehir gibi tarıma elverişli bölgeleri onun topraklarını oluşturmuştur.

Cengiz Han ölmeden önce eski Karahitay Devleti ve Harezmsahlar saltanatının toprakları olan Kâşgar civarı ile Maverünnehir'in büyük bölümünü Çağatay'a vermiştir. Çağatay'ın bu topraklarda 1227 yılında temelini attığı Çağatay Devleti 1370 yılında Timur tarafından son verilinceye dek varlığını sürdürmüştür.

Çağatay'ın 1242 yılında ölümünden sonra Orta Asya'nın kuzeydoğu bölgelerini içeren Moğol İmparatorluğu'na karşı mücadeleye girilmiştir. 1266 yılında tahta çıkan Mübarekşah, İslam dinini kabul eden ilk Çağatay hanı olmuştur. Çağatay Hanlığı en parlak dönemini Kebek Han (1320-1326) yönetiminde yaşamıştır. Kebek Han konargöçer hayatını bırakıp Karşı şehrinde saray yaptırarak yerleşik hayatı seçmiştir. Bu dönemde ekonomi gelişmiş ve ilk Çağatay parası Kebek tarafından basılmıştır. Bu yerleşme ve şehirlileşme ile birlikte din açısından İslamlaşma ve dil bakımından Türkçeleşme sürecine uğramıştır.

Bu dönemde Maverünnehir'de yaşayan, kent kültürüne alışarak Türkleşmiş Batı Çağatay Hanlığı ahalisi kendilerini “Çağataylı” olarak adlandırmışlardır. Çağataylılar bazı tarihçiler tarafından Çağatay Türkleri, kullandıkları dil de Çağatayca veya Çağatay Türkçesi olarak adlandırılmıştır.

XIV. yüzyılda Çağatay Devleti dağılmış, Altışahr (Yarkand Hanlığı), Moğolistan (Yedisu – Doğu Türkistan), Uyguristan ve Maverünnehir gibi dört bölge aynı hanedanın farklı kolları tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Çağataylardan doğuda tahta çıkan Tuğluk Timur batı bölgesini ele geçirerek Çağatay Hanlığı topraklarını yeniden birleştirmiştir.

Çağatay ulusunun siyasi hayatında Barlas, Celayir, Arlat, Kongu-

rat, Argın, Duğlat gibi Türk-Moğol boylarına mensup kumandanlar etkili olmuşlardır. Bu kumandanlar askerî hizmetlerine karşılık bölgedeki elverişli toprakları suyurgal (tımar, hediye yer) olarak almışlardır. Zamanla bu ulusun kuzeydoğu bölgelerinden Yedisu ve Doğu Türkistan'da Duğlatlar, Maverâünnehir'de ise Barlaslar devlet yönetiminde güç kazanmışlardır.

4. MOĞOLİSTAN (DOĞU ÇAĞATAY) HANLIĞI

Moğolistan Hanlığı, Çağatay Devleti dağıldıktan sonra, bu ülkenin doğu kısmında, bugünkü Güneydoğu Kazakistan, Kırgızistan ve Doğu Türkistan sınırlarında bulunan topraklarda XIV. yüzyılın ortalarından XVI. yüzyılın başına kadar hüküm sürmüştür. Devleti Dulat boyundan Bolatşı yönetmiş ve Dulat, Argın, Barlas, Kanlı, Celayir ve Tanrı Dağı Kırgızları devletin temelini oluşturmuştur.

1348 yılında Tuğluk Timur tahta geçmiştir. Devletin başkenti, İli Nehri'nin üst kesimlerinde bulunan Almalık şehridir. Tuğluk Timur 1360-1361 yıllarında Maverâünnehir'e sefer düzenleyip geri döndükten sonra tahtı oğlu İlyas Koca'ya devretmiş, tahtı bıraktıktan iki yıl sonra vefat etmiştir.

İlyas Koca 1365 yılında Taşkent civarında başlattığı büyük bir savaşta Timur Devleti'nin kurucusu Emir Timur'a yenildi. Daha sonraki dönemde Emir Timur ordusunun seferleri devam ettiği için Moğolistan devleti zayıflamaya başlamıştır. Emir Timur 1405 yılında öldükten sonra Moğolistan tekrar bağımsızlığına kavuşmuştur.

Moğolistan'ın bağımsızlığından sonra yönetiminde Ahmet, Muhammet, Şir Muhammet ve Veysi Hanlar bulunmuşlardır. Veysi Han 1428 yılında öldükten sonra oğulları Yunus ve Esenboğa arasında taht kavgası başlamış, Esenboğa Dulat Emirlerinin desteğiyle 1433-1462 yılları arasında tahtta oturmuştur. Esenboğa'dan sonra yönetim Yunus Han'ın eline geçmiş, Moğolistan Devleti Yunus Han'ın torunu Abdurreşid Han'ın döneminde parçalanmaya başlamıştır.

Haydar Duğlat'ın yazdığı *Tarih-i Reşidî* adlı eserde Moğolistan Devleti'nin toprakları ile ilgili "Moğolistan isimli ülkenin uzunluğu ve eni yedi-sekiz aylık bir mesafededir. Doğu kısmı Kalmukların topraklarına ulaşır, Barısköl, Emel ve İrtış'ı da kapsar. Kuzeyinde Gökçedeniz (Balkaş), Türkistan ve Taşkent'e ulaşır, güney sınırlarında Fergana vilayeti, Kâşgar, Aksu, Çalış ve Turfan bulunur." cümleleri yer almaktadır.

5. İLHANLILAR DEVLETİ

XIII-XV. yüzyıllarda hüküm süren İlhanlılar Devleti de Cengiz Han İmparatorluğu'nun bir parçasıdır. Merkezî toprakları Azerbaycan bölgesi, yönetim merkezi ise Tebriz olmuştur. Bu devlet Cengiz Han'ın torunu, Tuluy'un oğlu Hülagû (1256-1265) tarafından kurulmuştur.

1256 yılında tüm tarihî Azerbaycan topraklarını elde eden Hülagû Han, 1258 yılında Bağdat'ı alarak Abbasî devletine son vermiştir. Suriye ve Filistin'i işgalden sonra Mısır'a doğru ilerlemeye başlamışlardır.

İlhanlılar, Gazan (Mahmut) Han (1295-1304) zamanında Müslümanlığı kabul etmişlerdir. Bundan önce İlhanlı yöneticileri gelişmekte olan Tibet Budizmi ve Nasturîliği teşvik etmişlerdir. XIV. yüzyılın başlarında çıkan iç karışıklıklar sonucu İlhanlılar parçalanmaya yüz tutmuşlar özellikle Ebu Said Bahadır'ın (1316-1335) 1335 yılında

ölümünden sonra hanedan çözülmeye başlamıştır.

İlhanlılar Devleti tarihî Azerbaycan merkezli bir siyasi güce dönüşmüş; İran, Irak, Anadolu ve Güney Kafkasya onların emri altına girmiştir. Bu dönemde esas kısmını Oğuz Türklerinin oluşturduğu ahali arasına Cengiz'in torunlarıyla beraber çok sayıda Türk-Moğol kabilesi yerleşmişti. Bütün bunlara rağmen Oğuz kültürü kendi etkisini korumuş, gelen boylar zamanla onların arasında erimişlerdir. İlhanlılar Devleti'nin resmî dili Türkçe, Moğolca ve Farsçaydı.

Görsel 5.5: İlhanlılar dönemindeki yönetici kesim (minyatür)

Görsel 5.6: İlhanlılar dönemi minyatür sanatı

6. KUBİLAY HANLIĞI

XIII-XIV. yüzyıllar arasında hüküm süren Kubilay Hanlığı da Moğol İmparatorluğu'nun bir parçası sayılır. Merkezi Çin'deki Hanbalık (Çince adı "Dadu", şimdiki Pekin) şehri olan bu devlet Cengiz Han'ın torunu (Tuluy'un oğlu) Kubilay Han (1264-1294) tarafından kurulmuştur.

Kubilay, Moğolların baş hükümdarı Mönke (Mengü) Han'ın (1251-1259) kardeşi, İlhanlı Devleti'nin kurucusu Hülagû'nun ağabeyidir. Kubilay gençlik yıllarında Çince öğrenmiş ve Çin kültürüne büyük merak duymuştur.

1251 yılında merkezî Moğol hükümdarlığına seçilen kardeşi Mengü, Kubilay'ı doğudaki ülkeleri almaya göndermişti.

1259 yılında Moğol İmparatorluğu'nun baş yöneticisi sayılan Mengü vefat ettikten sonra Çin topraklarını yöneten Kubilay ve

onun kardeşi Arık Boğa arasında kavga çıkmış, sonunda 1264 yılında Kubilay galip gelmiştir. 1271 yılında Kubilay kendi ulusunu Çince “Yüan” olarak adlandırmış, yönetim merkezi sıfatıyla da Hanbalık şehrini seçmiştir. 1276 yılında Yüan İmparatorluğu Güney Song saltanatına son vererek Çin topraklarını birleştirmiştir.

Kubilay döneminde Çin’i pek çok Avrupalı ziyaret etmiştir. Ziyaretçilerin arasında en ünlüsü Marco (Marko) Polo’dur. Marco Polo Kubilay İmparatorluğu’nun ve kendisinin de gidip gördüğü diğer bölgelerin siyasi, iktisadi ve kültürel hayatına dair pek çok enteresan bilgi kaydetmiştir.

Bu hanedan döneminde Moğol-Türk-Çin geleneklerine göre devlet yönetilmiş, ancak belirli bir süre sonra Çin kültürü ağırlık kazanmaya başlamıştır. Başlangıçta Moğolların yönetim işlerinde Orta Asya’dan gelen tüccarlar veya yeni istilalarda kendilerine yardım eden Müslümanlara ayrıcalık tanınmıştır. Harezmi eski tüccar soyundan gelen Mahmut Yalavaç bunun parlak bir örneğidir. Kendisinin sadık hizmetlerinden dolayı ona Yüan Hanedanı’nın başkenti Hanbalık şehrinin valiliği sunulmuştur.

Cengiz Han ve torunları dünyanın en büyük imparatorluklarından biri olan devleti kurduklarında eski Türk devlet geleneğini geliştirerek devam ettirmişler ve Moğol gelenekleriyle yoğurmuşlardır. Söz konusu Türk-Moğol siyasi oluşumunda hükümdar diğer Türk devletlerinde olduğu gibi “Kağan”, “Kaan” veya “Han” olarak adlandırılmıştır. Bu dönemde Moğollara özgü “Nöker”lik (Moğolca “arkadaş” daimî hizmetteki askerlik) ve “Noyon”luk (kumandanlık) sistemi yaygınlaşmıştır.

7. TÜRK-MOĞOL DEVLETLERİNDE SOSYAL, EKONOMİK VE KÜLTÜREL HAYAT

Cengiz Han döneminde Türk-Moğol boy ve hanlıkları birbirine komşu yaşamış, hayvancılıkla birlikte avcılıkla da uğraşmışlardır. Cengiz Han Güney Sibiryay, Altaylar ve Orta Asya’nın diğer bölgelerindeki Türk-Moğol boylarını kendilerine katarak katı disiplin üzerine güçlü bir ordu oluşturabilmiştir. Nayman, Kerey, Kongırat, Celayir, Mangıt, Tatar, Kıyat, Barlas, Duğlat, Kidan gibi büyük Türk, Moğol ve Tunguz boyları Cengiz Han ordusunun esas çekirdeğini meydana getirmiştir. Cengiz Han ordusu merkezî, doğu ve

batı olarak üç koldan tümen, bin, yüz ve onbaşıllı askerî yapılanmadan oluşmuştur. Bu yapı ise Hun ve Türk İmparatorluklarının tarihî ve geleneksel devamlılığının göstergesidir.

Moğol İmparatorluğu'nun sınırları Macaristan'dan Kore'ye, Hindistan'ın kuzeyi, Fars Körfezi, Suriye ve Anadolu'dan Doğu Avrupa, Rus kinezlikleri ve Sibiryaya kadar genişlemiştir. Buna bağlı olarak yüzlerce farklı topluluk bir arada yaşamıştır. Bunların arasında Türk boylarının hemen hemen tümü, Çinliler, Tibetliler, Ruslar, Farmlar, Araplar, Gürcüler ve diğer Kafkasyalı topluluklar, Yunanlar, Macarlar, Doğu Avrupa Slavları bulunmaktadır. Bu toplumların iktisadi ve kültürel hayatı birbirinden farklılıklar taşımaktadır. İmparatorluğun esas ahalisi ve yöneticilerin önemli bir kısmı Türklerden oluşmuş, bu da kısa sürede Moğolların batı uluslarının kendi dilini unutarak Türkleşmesini sağlamıştır.

İlhanlılar tarafından yönetilen İran ve Güney Kafkasya topraklarında ise Fars, Türk ve Arap gibi topluluklar beraberce yaşamışlar, hem yerleşik hem de konargöçer hayat sürmüşlerdir. Orta Asya'dan gelen Türk ve Moğol asıllı boylar İlhanlılar Devleti'nin esas askerî gücünü teşkil etmiş, bu da bölgede Türk nüfusunun daha da artmasını sağlamıştır.

Altın Orda resmî yazışmalarında Orta Türkçe (Uygur) yazısını kullanmıştır. Saraylarında Türkçe ve Moğolca aynı anda kullanılmış, uluslararası ilişkilerde ise diğer yerel diller de kullanılmıştır.

Moğol istilasının ilk dönemlerinde birçok şehir yakılıp yıkılmıştır. Kervan yollarında güvenliğin sağlanması ve ülkeler arasındaki iletişimin kolaylaşması ile iktisadi ve kültürel hayat canlanmaya başlamıştır. Ticaretin teşvik edilmesiyle Doğu Avrupa'dan Çin'e kadar uzanan on bin kilometreden fazla bir mesafeyi birkaç ay içinde katetme imkânı olmuştur. Hâlbuki bu dönemde birbiriyle mücadele eden Avrupa devletlerinin temsilcileri, sadece bin kilometrelik bir mesafeyi sınır sıkıntıları ve diğer anlaşmazlıklar yüzünden ancak birkaç ayda aşabilmekteydiler.

Altın Orda Devleti döneminde İdil Nehri'nin aşağı kısımlarında yirmiden fazla kent kurulmuştur. Bu kentlerin en büyüğü Saray Berke'nin nüfusunun yüz binden fazla olduğu tahmin edilmektedir. Altın Orda halkının bir kısmı İdil ve Ural Nehirleri havzalarında bulunan Saray, Kazan, Astrahan gibi büyük şehirlerde ticaretle uğraşmıştır. Halkın önemli bir kısmı ise geçimini hayvancılıkla sağlamıştır.

Bu dönemde topraklar ve otlaklar Moğol ve Türk soylularının elindeydi. Halk toprakları işler, ürünlerin belirli bir bölümünü vergi olarak devlete verirdi.

Cengiz Han oğullarından Çağatay ve onun torunları tarafından yönetilmekte olan Maverâünnehir ve Yedisu'da daha çok yerleşik hayat ağırlık kazanmıştır. Bu dönemde Karşı, Semerkant, Buhara, Taraz, Kâşgar şehirleri birer iktisadi ve kültürel merkezdi. İlhanlılar Devleti'nde ise Tebriz şehri dünyanın en önde gelen ticaret ve kültür merkezi olmuştur.

Bu dönemde Çyu Çan-Çun (Taocu keşiş, asıl adı Çiu Çuji), Rubrucklu William, Marco Polo, İbn Battuta gibi seyyahlar Türk-Moğol ülkelerini gezmiş, söz konusu toplumların dili, yaşam tarzı, örf ve âdetleri ile diğer kültürel özelliklerine dair bilgiler aktarmışlardır. Seyyahlar sayesinde dünyanın diğer toplulukları, özellikle Avrupalılar ve Yakın Doğu halkları, Türk-Moğol topluluklarını yakından tanımaya başlamışlardır.

Bu dönemde tarihçi ve devlet adamları Alaeddin Ata Melik Cüveynî *Tarih-i Cihângüşa* (Cihan Fatihinin Tarihi) ve Reşideddin Fazlullah Hemedani de *Camiü't-Tevârih* (Tarihlerin Toplamı) eserlerini yazarak Türk-Moğol halklarını dünyaya tanıtmışlardır. Nasreddin Tûsî ise matematik ve astronomiye dair eserleriyle ünlüdür.

‘Hükümdar halkın refahına dikkat etmeli, onun için kaygılanmalı, adil olmalıdır. Devlet yalnız adaletli olduğu sürece uzun müddet yaşayabilir. Adaletin birinci şartı halkın farklı grupları arasında uyum sağlanmasıdır’.

Nasreddin Tûsî, Ahlak-i Nasiri, Bakü, 2005, s. 228

Nasreddin Tûsî'nin yaşadığı dönemde siz bir hükümdar olsaydınız hangi yönetim ilkelerine dikkat ederdiniz.

ALAEDDİN ATA MELİK CUVEYNİ

Cuveynî Horasan'ın Cuveyn şehrinde 1226 yılında doğmuş ve 1243-1256 yılları arasında İlhanlı Emir Argun Aka Han'ın sarayında yaşamıştır. 1246-47 ve 1249-50 yıllarında iki defa Argun Aka ile birlikte binlerce kilometre yol katederek Moğolistan'ı ziyaret etmiştir. 1251-1252 yıllarında ise daha uzun süreliğine Karakurum'a gelmiştir. Burada kaldığı zaman zarfında arkadaşları tarafından Moğolların fetihlerini ebedileştirecek olan Tarih-i Cihângüşa adlı eserini kaleme almaya ikna edilmiştir.

REŞİDEDDİN FAZLULLAH HEMEDANİ

Reşideddin Hemedani (1247-1318) hekim, yazar, tarihçi ve İlhanlıların veziridir. Camiü't-Tevârih adlı ünlü eseri İlhanlı Mahmut Gazan'dan Türk ve Moğol ulusları ile onların hanedanlığına, sonraları Hz. Âdem'den kendisinin yaşadığı döneme kadar olan tüm tarihî bilgileri içermektedir.

Kitabın ikinci cildinde yer alan "Tarih-i Oğuzân ve Türkân" adlı bölümü Eski Türk geçmişi ve mitolojisi açısından önemlidir. O kendisine yazılı olarak verilen Tarih-i Oğuzan'ı değiştirmemiş, yalnızca Kur'an'dan ayetler, bazı tarihî veriler, İran edebiyatından ve Şehnâme'den şairlerle süslemiştir. Destanın eski zamanlara ait kısımlarında Orta Asya'nın Çin ile münasebetleri derin bir bilgiye dayandırılmıştır. Bu destan bir kitaptan alınmamış, halkın hatırında yaşayan rivayetlerden çıkarılmış olabilir. Kitapta anlatılan Oğuz Kağan'ın seferleri arasında en dikkat çeken Önce Asya (İran, Mezopotamya) seferidir.

DEĞERLENDİRME SORULARI

1. Cengiz Han İmparatorluğu nasıl kurulmuştur?
2. Cengiz Han devletini oğulları arasında nasıl paylaştırdı?
3. Altın Orda'nın Avrasya tarihindeki rolü nedir?
4. Çağatay Devleti'nde yaşayan topluluklar hakkında bilgi veriniz.
5. İlhanlıların kültür hayatında Tebriz şehrinin önemi nedir?
6. Türk-Moğol devletleri döneminde hangi Türk boyları etkili olmuştur?

VI.

BÖLÜM

TÜRK DÜNYASI (XIII-XV. YÜZYILLAR)

TEMEL KONULAR

1. DELHİ SULTANLIĞI
2. MİSİR MEMLUK DEVLETİ
3. OSMANLI İMPARATORLUĞU
4. TİMURLULAR DEVLETİ
5. KARAKOYUNLULAR DEVLETİ
6. AKKOYUNLULAR DEVLETİ

1. DELHİ SULTANLIĞI

Delhi Sultanlığı olarak da bilinen bilinen Delhi Türk Sultanlığı 1206-1526 yılları arasında hüküm sürmüştür. Belirli bir hanedan değil, daha çok Müslüman Türk emirleri tarafından yönetilen bir devlettir.

Hindistan'da Afgan asıllı Gurlular Hanedanı (XI-XII. yüzyıl) döneminde Orta Asya'dan gelen pek çok kumandanı yetiştirmiş ve devlet yönetimini ellerinde bulundurmuşlardır. Türk asıllı kumandanlar tarihî eserlerde Memlukler olarak geçer. Memluk, sözcük anlamı “mülk edilen, köle” olmakla beraber, hükümdarın has ordusunun mensubu anlamına da gelmekteydi. Delhi merkezli Gurluların soyu tükenince bir asırdan fazla zaman diliminde Türk asıllı Memlukler Hindistan'ın kuzey kısımlarını art arda yönetmişlerdir.

Türk asıllı Kutbeddin Aybeg (1206-1210) tarafından Delhi'de kurulan bu Türk devleti yaklaşık 320 yıl varlığını sürdürmüş, dört hanedan tarafından yönetilmiştir. Başka bir deyişle Delhi'de Memlukler, Halaçlar, Tuğluklar ve Seyyidler olmak üzere dört Türk sülalesi

Harita 6.1. Delhi Sultanlığı

Sultan Raziye

Sultan Raziye İslâm dünyasının ilk kadın hükümdarı ve her hükümdara ait ne özellik varsa onda da vardı.

Mirza Nesrullah, Han, Türk Tazan-i Hind, C. I, s. 261.

Sultan Raziye, babası İltutmuş tarafından çok sevilirdi. Babası hayattayken devlet işleriyle ilgilenmiş, hatta İltutmuş kızını veliht tayin etmiştir. Sarayın ileri gelenleri “bu nasıl olur ki baliğ, reşit ve becerikli oğulların varken kızını veliht tayin ediyorsun” diyerek kendi hoşnutsuzluklarını ifade etmişlerdir. İltutmuş “oğullarım gençliğin zevklerine ile meşgul, memleketin idaresini yapamaz. Benden sonra ancak velihtlığa Raziye layıktır. Raziye görünüşte bir kadın gibi ama benim oğullarımdan daha iyidir” demiştir..

Nizameddin Ahmet, Tabakât-ı Ekberî, C. I, s. 66;

Cüzcânî, Tabakât-i Nâsirî, C.I, s. 458.

Raziye tahta çıktıktan sonra babasının izini sürdürdü. Yürürlükten kaldırılmış kanun ve saray geleneklerini geri tatbik etmeye başladı.

İltutmuş’un kızı Raziye’yi hükümdar ilan etmesinin sebepleri sizce neler olabilir?

Görsel 6.1: Hindistan’ın Delhi kentinden Kutb Minâr

birbirinin ardından hâkim olmuşlardır. Halaçlar bugün de Anadolu ve Azerbaycan topraklarında yaşamaktadır.

Birçok âlim, şair, yazar ve sanatkârı himayelerine alan Delhi Sultanları kültür ve sanatın gelişmesine büyük hizmet etmişlerdir. Delhi Türk sultanlarından Balaban Han dönemi (1266-1287) ilim ve sanat bakımından önemlidir. Onun devrinde büyük bilgin, Emir Hüsrev Dehlevî, Delhi sultanlarından himaye görmüştür. Babası Keş’li (Şehri-sebz/Güney Özbekistan) Laçın adlı Türk boyuna mensup olan Hüsrev Dehlevî, Hindistan’da şiirlerini Farsça yazan şairlerin en önemlisidir.

Delhi Sultanları, geniş imar faaliyetlerinde bulunmuş, ortaya konulan eserlerin birçoğu günümüze kadar ulaşmıştır. Mimari eserlerin büyük bir kısmı Delhi’dedir. Kutbeddin Aybeg’in yaptırdığı 72,6 metre yüksekliğindeki yapıt Kutb Minâr ismi ile ünlüdür. Bu yapıt dünyanın en büyük minaresi olarak bilinmektedir. Halaçlar Hanedanı zamanında Hindistan’daki Müslüman mimarisi,

Selçuklu mimarisi teknik ve üslubunun etkisinde gelişmiştir. Tuğluklardan Firuz Şah, birçok imar faaliyetinde bulunmuş, Hisar, Cavnpür ve Firuzabad gibi ünlü şehirleri kurmuştur.

2. MISIR MEMLUK DEVLETİ

Mısır'da Memluklerden önce de Türk asıllı hanedanlar hüküm sürmüştür. Tolunoğulları (868-905) ve İhşidler (935-969) Mısır'da kurulan ilk Türk devletleridir. Mısır ve Suriye'de Abbasi Halifeliği'nden bağımsız olarak hareket eden yerel hanedan Tolunoğulları olmuştur.

Tolunoğulları ve İhşidlerden sonra Mısır'a hâkim olan devletlerden biri de Memlukler'dir (1250-1517).

Türk asıllı Memluk Muiziddin Aybeg (1250-1257) tarafından merkezi Kahire şehri olarak kurulmuştur. İki asırdan fazla bir zaman diliminde

Harita 6.2: Mısır Memluk Devleti

Mısır ve Ön Asya'da (Ürdün, Filistin, Suriye) siyasi yönden etkili olmuştur.

Resmî adı kaynaklarda Devletü't-Türkiye (Türk Devleti) olarak geçen Mısır Memlukleri köken bakımından daha çok Orta Asya Türk boylarına, özellikle Deşt-i Kıpçak ahalisine dayanmıştır. Bozkırlardaki Türk boylarına mensup askerî yeteneğe sahip kumandanlarına Abbasi Devleti'nde büyük değer verilmiştir. Bu kumandanlar Haçlı Seferleri'ne karşı büyük başarılar elde etmiş ve Ön Asya ülkelerinde söz sahibi olmuşlardır.

Devletin kurucusu olan Muizzuddin Aybeg (1250-1257) Oğuz (Türkmen) asıllı bir Türktür. Mısır'da eğitilerek Memluk askeri olarak yetiştirilmiş ve emir unvanına yükselmiştir. Katolik Avrupa tarafından Mısır'a karşı yapılan 7. Haçlı Seferi'nde yaşanan sorunlar dolayısıyla Orta Doğu'da Memluklü askerlerin önemi artmıştır. Orta Doğu'daki Eyyubi Devleti (1171-1250) hükümdarı Salih Eyyüb ölünce onun Kafkasyalı Türk asıllı eşi Şecerüddür, Aybeg'le evlenmiş ve tahtı Aybeg'e devretmiştir. Böylece Mısır'da Eyyubi Devleti sona ermiştir. Seyfeddin Kutuz döneminde Memlukler Moğol tehlikesine karşı İslam dünyasını savunmuşlardır. 1260 yılında Filistin'deki Ayn-ı Calud Savaşı'nda Kutuz komutasındaki Memluk ordusu Moğol ordusunu büyük bir yenilgiye uğratarak onların ilerlemelerini durdurmuştur. Böylece Suriye'nin bir kısmı, Hicaz (Mekke ve Medine) ve Mısır Moğol istilasından kurtulmuştur.

Memluklerin en meşhur hükümdarlarından biri olan Sultan Baybars Dönemi (1260-1277) Memluk Sultanlığı'nın en parlak dönemidir. Onun döneminde halifeliğin merkezi Mısır'a taşınmıştır. Baybars, Altın Orda hükümdarı Berke Han'ın kızıyla evlenmiştir. 1276 yılında Anadolu Beyliklerine yardım etmeye giden Baybars, 1277 yılında Anadolu Türkleri safında savaşarak Elbistan'da Moğolları ikinci kez yenmiştir. Bu devlet Haçlılarla mücadeleye devam etmiş, Suriye'deki son Haçlı kalıntısına son vermiş, Antakya'daki Haçlıları da uzaklaştırmıştır.

Memluk Devleti 1517 yılında Osmanlı Padişahı Yavuz Sultan Selim tarafından ortadan kaldırılmıştır.

Memlukler döneminde Türk dili Arabistan ve Kuzey Afrika'da da yayılmaya başlamış, birçok Arapça-Türkçe sözlük yazılmıştır. Mısır

Memlukleri kendi ata yurtları İdil-Volga Bölgesi ve Orta Asya ile irtibatı kesmemişlerdir. Altın Orda Devleti ve Timurlularla yaptıkları karşılıklı elçi ve hediye alışverişleri bunun ispatıdır. Kahire, Filistin ve Suriye'deki birçok mimari eser bu hanedan tarafından inşa edilmiştir.

3. OSMANLI İMPARATORLUĞU

1302 yılında temeli atılmış olan Osmanlı İmparatorluğu, 1922 yılına kadar hüküm sürmüştür. Altı asırdan fazla yaşayan Osmanlı Devleti, en uzun ömürlü Türk devletidir. Bu devletin kurucusu Oğuz Türklerinin Kayı boyuna mensup Ertuğrul Gazi'nin oğlu Osman Gazi'dir. Hanedanın ataları XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Orta Asya'nın güneybatı bölgelerinden önce Azerbaycan'a, sonra Anadolu'ya gelip yerleşmişlerdir.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin Köseadağ Savaşı'nı (1243) kaybetmesinden sonra Anadolu'da siyasi birlik bozulmuştu. Devletin zayıflaması ve yıkılması sürecinde Karamanoğulları, Aydınoğulları,

Harita 6.3: Anadolu Beylikleri

Eşrefoğulları, Karesioğulları, İsfendiyaroğulları, Menteşeoğulları gibi birçok beylik ortaya çıktı. Bunlardan biri de Osmanlı Beyliği idi.

1281'de Ertuğrul Gazi, boy beyliğini oğlu Osman Gazi'ye bırakmıştı. Osman Gazi önce Söğüt ve Domaniç civarında, Türkiye Selçuklu Devleti'nin kendisine uçbeyliği olarak verdiği bölgeyi yönetmekteydi. Türkiye Selçuklu yönetiminin iyice zayıflaması üzerine bağımsızlığını ilan etti (1302).

Başkent Söğüt ve civarında çok önemli fetihlerde bulunan Osman Gazi, beyliğin sınırlarını özellikle Bizans İmparatorluğu yönünde genişletti. 1326'da Orhan Bey'in Bursa'yı fethetmesiyle ekonomik ve siyasi açıdan çok önemli bir yer ele geçirilmiş oldu.

Bursa'nın fethinden sonraki dönemde Orhan Bey'in temel amacı Çanakkale Boğazı'nı geçerek Rumeli'yi fethetmekti. Orhan Bey İzmit, İzmit gibi önemli Bizans şehirlerini aldı ve beyliğin sınırları İstanbul'un Asya tarafı olan Üsküdar'a kadar dayandı. Yine Orhan Bey Dönemi'nde Balıkesir'de kurulmuş Karesioğulları Beyliği Osmanlı sınırlarına dâhil edildi. Beylik topraklarının ele geçirilmesi Osmanlı'nın deniz gücünün gelişmesine ve Avrupa tarafına geçmesine zemin hazırladı. Bizans'taki birtakım karışıklıklardan yararlanılarak Avrupa tarafına Çimpe Kalesi'ne geçildi (1353). Böylece ileride Viyana önlerine kadar uzanacak fetihler için önemli bir adım atılmış oldu.

Osmanlıların öncelikli hedefi Anadolu'daki Müslüman Türk bey-

KIRGIZLAR TÜRBESİ

Günümüzde İzmit'te Kırgızlar Türbesi adıyla tarihî bir eser yer almaktadır. Türbenin yapımına dair iki farklı rivayet bulunmaktadır. Birinci görüşe göre İzmit'in Türkler tarafından fethi sırasında yardımları görülen Kırgız Türklerinin anısına Orhan Gazi tarafından 1331 tarihinde inşa ettirilmiştir. İkinci görüşe göre ise Orhan Gazi Zaviyesinin bakımıyla görevlendirilen Orta Asya'dan gelmiş gazi erenler adına yapılmış bir türbedir.

Görsel 6.2: İzmit'teki Kırgızlar Türbesi

Kırızlar Türbesi örneğinden hareketle Türk coğrafyasında başka hangi ortak kültürel değerlerin olduğunu söyleyebilirsiniz?

likleriyle mücadele değil, İslamı yaymaktı. Bunun için Bizans İmparatorluğu ile Avrupa tarafındaki diğer Hristiyan devletlerin topraklarını ele geçirmek istiyorlardı. Ayrıca Moğol istilası nedeniyle Anadolu'ya göç eden Türk topluluklarına vatan bulmak da mümkün oluyordu.

I. Murat'ın temel amacı, Osmanlı'yı güçlü bir devlet hâline getirmektir. Padişah, zorda kalmadıkça Anadolu Beylikleri ile savaş girmemeye dikkat ediyordu. Türklerin Balkanlarda ilerlemesi Osmanlı topraklarına Haçlı seferleri düzenlenmesine yol açtı. I. Murat döneminde Haçlılarla yapılan I. Kosova Savaşı, Osmanlıların zaferiyle sonuçlandı. 1389'da tahta çıkan Yıldırım Bayezit, Niğbolu Savaşı'nda (1396) birleşik Haçlı kuvvetlerini yenilgiye uğratmasına rağmen Ankara Savaşı'nda (1402) Timur'a karşı başarılı olamadı. Onun esareti ve ölümünden sonra devlet dağılma tehlikesi geçirdiyse de I. Mehmet ülkede düzeni yeniden sağladı (1413). Ülkenin doğuda ve batıda genişlemesi II. Murat döneminde devam etmişse de oğlu II. Mehmet'in zamanı devletin hızlı geliştiği bir dönem olmuştur.

Fatih Sultan Mehmet (1451-1481) 1453 yılında İstanbul'u fethederek Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu'na son verdi. İstanbul'un fethi ile birlikte Osmanlı Devleti'nin Türk ve İslam dünyasındaki saygınlığı arttı. Osmanlılar, Asya ve Avrupa kıtalarındaki topraklarını birleştirerek Anadolu ve Balkanlardaki hâkimiyetlerini pekiştirdiler. Diğer yandan Karadeniz'i Akdeniz'e bağlayan su yolunu kontrolleri altına alarak ekonomik yönden güçlendiler. Bu arada II. Mehmet, İstanbul'u devletin yeni başkenti yaptı. Bilginleri, sanatçıları ve tüccarları şehre yerleştirerek İstanbul'u önemli bir kültür ve ticaret merkezi hâline getirdi. Kendisi de İstanbul'u fethettiği için "fetheden" anlamına gelen Fatih unvanını aldı.

İstanbul'un fethi Avrupa tarihini de değiştirdi. Kuşatma sırasında kullanılan güçlü toplarla şehirlerin etrafını çevreleyen ve yıkılmaz sanılan büyük surların yıkılabileceği anlaşıldı. Bunu gören Avrupa'daki krallar da aynı yöntemi kullanarak etrafi kalın surlarla çevrili şatolarda yaşayan derebeylerin hâkimiyetine son verdiler. Böylece Orta Çağ boyunca Avrupa'da hüküm süren derebeylik (feodalite) rejimi-

Görsel 6.3: Fatih Sultan Mehmet

Görsel 6.4: İstanbul'un fethi

mi çöküş sürecine girerken merkezî krallıklar güç kazanmaya başladı. Fethin ardından Bizanslı bilim insanlarından bazıları İstanbul'dan ayrılarak İtalya'ya göç etti. Eski Yunan ve Roma uygarlıklarının bilgi birikimine sahip bu insanların İtalya'ya gelmesi bu ülkede Rönesans'ın başlamasında etkili oldu. İstanbul'un fethi (Görsel 6.4) ile birlikte eski ticaret yollarının Türklerin kontrolüne girmesi ise Avrupalıları yeni

Harita 6.4: Fatih ve II. Bayezid Dönemi'nde Osmanlı sınırları

Görsel 6.5: Topkapı Sarayı

yollar aramaya yöneltti. Bu arayışa bağlı olarak da Coğrafi Keşifler gerçekleşti. Ortaya çıkardığı bütün bu sonuçlar nedeniyle İstanbul'un fethi Orta Çağ'ın sonu, Yeni Çağ'ın başlangıcı olarak kabul edildi.

Fatih Sultan Mehmet birçok yerde fetihler yaptı. Mora ve Trabzon İmparatorluğu'nu fethederek Bizans'ı yeniden diriltme ümitlerini söndürdü. Yine Balkanlar, Karadeniz'in kuzey kıyılarındaki Kırım ve Azak ile Avrupa'daki birçok toprak Osmanlı sınırlarına katıldı.

Fatih Sultan Mehmet'in 1481'de iki milyon kilometrekare olarak bıraktığı devlet ilerleyen dönemlerde daha geniş sınırlara ulaştı ve dünyanın büyük imparatorluklarından biri hâline geldi, XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar da varlığını devam ettirdi.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Hayat

Osmanlı Devleti Türk-İslam devlet geleneği çerçevesinde yönetilmekteydi. Padişahlar devletin kurucusu olan Osman Bey'in soyundan gelmek zorundaydı.

Osmanlı padişahları yönetme gücünü Allah'tan aldıklarına inanırlar ve ülkeyi onun adına yönetirlerdi. İnanişe göre halk, Allah'ın onlara birer emanetiydi. Padişah, hangi din veya etnik gruptan olursa olsun bütün Osmanlı vatandaşlarının haklarını gözetmek zorundaydı. Bu açıdan Osmanlı Devleti eski Türk devlet geleneğini devam ettirmiştir.

Osmanlı padişahları başlangıçtan itibaren İslami yayma düşüncesine

Görsel 6.6: Fatih Sultan Mehmet'in Bosna Fermanı

sahiplerdi. Anlayışa göre dünyanın her yerinde dirlik ve düzenliğin hâkim olduğu bir yönetim kurulmalıydı.

Osmanlı Devleti'nin hızla büyümesi ve varlığını üç kıta üzerinde yüzyıllarca sürdürmesinde takip ettiği yönetim anlayışının çok büyük bir rolü vardı. Osman Gazi'nin, oğlu Orhan Gazi'ye verdiği nasihat Osmanlıların devlet yönetme anlayışını yansıtmaları bakımından önemlidir.

Osmanlıların uzun ömürlü bir devlet kurmalarında yetenekli padişahlara sahip olmalarının da etkisi büyüktü. Padişahlar şehzade unvanı verilen çocuklarını özel hocaların gözetiminde büyük bir titizlikle yetiştirirlerdi. Şehzadeler küçük yaşlardan itibaren okuma yazma, temel İslam ahlakı ve hukuku dersleri alırlardı. En önemlisi de özel hocalar eşliğinde sancak adı verilen şehirlerde devlet yönetimi konusunda uygulamalı eğitim görürlerdi. Geleceğin padişahı olacak çocuklar burada devlet yönetim ilkelerinin temellerini ve yazışma kurallarını öğrenirler, toplumu yakından tanıma imkânı bulurlardı.

İyi bir eğitim alarak yetişen Osmanlı padişahlarının en önemli görevi ülkeyi adalet ilkeleri çerçevesinde yönetmektir. Fethedilen yerlerdeki Müslüman olmayan halka karşı hoşgörülü bir yönetim sergilenirdi. Gayrimüslimler kendi dinlerinin gereklerini istedikleri gibi yerine getirirler, asla din değiştirmeye zorlanmazlardı. Din ve inanç hakkı yasal düzenlemelerle güvence altına alınırdı. Fatih Sultan Mehmet'in Bosnalı Hristiyanlara verdiği hakları

Osman Gazi'nin oğlu Orhan Gazi'ye öğütü

*Bir kişi senden Allah'ın emrine aykırı iş yapmanı istese kabul etme.
Tanrı buyruğundan başka iş yapma.
Bilmediğini İslam hukuku âlimlerinden sorup öğren.
Aslını esasını bilmediğin bir işe başlama.
Yönettiğin insanlara iyi davran, onları hoş tut.
Askerlerini doyur, onlardan iyiliği eksik etme.*

Mehmed Neşrî, *Kitab-ı Cihannümâ*, C. 1, Ankara, 1995, s. 147-148.

Sizce adalet bir devlet için neden önemlidir?

içeren ferman bunun açık bir göstergesidir.

Hoşgörü ikliminde yaşayan gayrimüslimlerden bir kısmı İslamiyet'i kabul etmişlerdir. Boşnaklar ve Arnavutlar bu grupta yer alırlar.

Devlet, Türkleri yeni fethedilen Avrupa tarafındaki topraklara yerleştirerek buraların Türk vatani olması için çaba sarf etmekteydi. Devletin kuruluş döneminde Orta Asya'nın batı taraflarından gelen Türkler de yeni fethedilen yerlere yerleştirilmişlerdi.

Tarıma elverişli pek çok vadi ve ovayı içeren Osmanlı İmparatorluğu dönemin en büyük ticaret merkezine dönüşmüştür. Osmanlı'nın Asya, Avrupa ve Afrika gibi üç kıtanın önemli ülkelerini içeren bir devlet olması ve hem karadan hem de deniz yoluyla pek çok ülkeyle komşu olması uluslararası ekonomik ilişkilerin gelişmesini sağlamıştır. Özellikle Adriyatik, Karadeniz, Akdeniz, Kızıldeniz gibi dünyanın en önemli su yolları uzun bir süre Osmanlıların kontrolü altında olmuştur. Tüccarlar Osmanlı limanları vasıtasıyla üç kıta ülkelerine

28 Mayıs 1463, Milodraz,

Dünya fatihi, haşmetli ve ulu sultanın imzalı ve parlayan mühürlü fermanıdır.

Ben Fatih Sultan Han, bütün dünyaya ilan ediyorum ki kendilerine bu padişah fermanı verilen Bosnalı Fransiskanlar himayem altındadır ve emrediyorum:

Hiç kimse ne bu adı geçen insanları ne de onların kiliselerini rahatsız etmesin ve zarar vermesin. İmparatorluğumda huzur içerisinde yaşasınlar ve bu göçmen durumuna düşen insanlar özgür ve güvenlik içerisinde yaşasınlar. Devletimdeki tüm memleketlere dönüp korkusuzca kendi manastırlarına yerleşsinler.

Ne Padişahlık eşrafından ne vezirlerden veya memurlardan ne hizmetkârlarımdan ne de ülkemin vatandaşlarından hiç kimse bu insanların onurunu kırmayacak ve onlara zarar vermeyecektir.

Hiç kimse bu insanların hayatlarına, mallarına ve kiliselerine saldırmazın, hor görmesin veya tehlikeye atmasın. Hatta bu insanlar başka ülkelere devletime birisini getirirse onlar da aynı haklara sahiptir.

Bu padişah fermanını ilan ederek burada yerlerin, göklerin yaratıcısı ve efendisi Allah, Allah'ın elçisi Aziz Peygamberimiz Hz. Muhammed ve 124 bin peygamber ile kuşandığım kılıç adına yemin ediyorum ki emrime uyararak bana sadık kaldıkları sürece halkımdan hiç kimse bu fermanın aksini yapmayacaktır.

(Sadeleştirilmiştir.)

Fatih Sultan Mehmet'in bu fermanında söylemiş olduklarının Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki ilerlemesine nasıl bir katkıda bulunduğunu düşünüyorsunuz?

ALİ KUŞÇU

Timurlular devrinde Semerkant'ta yetişmiş, daha sonra Osmanlı Devleti'nde büyük bir şöhret kazanmış Türk astronom ve matematikçisi Ali Kuşçu, bilim insanı ve sanatçı Uluğ Bey'in hem öğrencisi ve çalışma arkadaşı olmuştur.

XV. yüzyıl başlarında Semerkant'ta dünyaya geldiği tahmin edilmektedir. Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan tarafından Fatih Sultan Mehmet'e elçi olarak gönderildi. İlmine hayran olan Fatih'in ısrarı üzerine elçilik görevini tamamladıktan sonra İstanbul'a döndü ve yol boyunca büyük törenlerle, armağanlarla karşılandı. Daha sonra Ayasofya Medresesine müderris (öğretim üyesi) tayin etti. Bu tayin İstanbul'da astronomi ve matematik alanındaki çalışmalara canlılık getirdi, hatta Ali Kuşçu'nun derslerini ilim adamları dahi takip ettiler.

Ali Kuşçu aynı zamanda Fatih tarafından kurulan Sahn-ı Seman medreselerinin programını düzenlemekle görevlendirildi. İstanbul'un boylamını, eskiden belirlenmiş olan 60 derecelik değeri düzelterip 59 derece, enlemini de 41 derece 14 dakika olarak tespit ettiği bilinmektedir. Fatih Camii'nde de bir güneş saati vardır. Ali Kuşçu 15 Aralık 1474'te İstanbul'da vefat etti ve Eyüp Sultan Türbesi civarına defnedildi. Yetiştirdiği öğrenciler arasında en tanınanları torunu Mîrim Çelebi ile Molla Lütfî'dir.

Ali Kuşçu astronomi, matematik, İslam hukuku ve dil bilgisi gibi alanlarda çok sayıda eser kaleme aldı.

*Cengiz Aydın, "Ali Kuşçu",
Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,
1989, Cilt 2, s. 408-410.*

Ali Kuşçu'nun hangi özelliğinden dolayı iki hükümdardan da itibar gördüğünü düşünüyorsunuz?

ulaşmış, İstanbul pek çok yabancı tüccarın devamlı geldiği uğrak noktası olmuştur.

Osmanlı Türkleri kendilerinden önceki devletlerin gelenek ve kültürlerinden büyük ölçüde etkilenmişlerdir. Bu etkilerden biri Osmanlı medeniyetinin en temel kurumlarından biri olan vakıfların kurulmasıdır. Vakıflar, başta padişahlar olmak üzere devlet adamları ve zenginler tarafından kurulurdu. Vakıflar sayesinde çok sayıda hayır kurumu, dinî yapı ve eğitim kurumu (mektepe, medrese) ortaya çıkmıştır. İslam geleneğindeki en önemli eğitim kurumu olan medreseler kurulup geliştirilmiştir. Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u fethettikten sonra burayı dünyanın en büyük ilim merkezi hâline getirmeyi istemiş, bunun

için Sahn-ı Seman (Sekiz Medrese) adıyla anılan meşhur medreseyi kurmuştur. Medresede eğitim gören öğrenciler yatılı kalıp bedava öğrenim görürlerdi. Fatih İstanbul'daki medreselerde ders vermesi için meşhur matematikçi Ali Kuşçu'yu İstanbul'a davet etmiştir.

Devletin ilk dönemlerinde yazı dilinde daha sade bir Türkçe kullanılırken ilerleyen yıllarda Arap ve Fars dillerinin etkisi artmıştır. Ancak devletin resmî dili Türkçe olarak kalmıştır. Divan edebiyatı çok gelişmiş, yüzlerce şair ve edip ürün vermişlerdir. Anadolu, Balkanlar ve Orta Doğu Türkleri arasında Orta Asya'dan getirilen millî ve kültürel değerler korunmuştur.

Osmanlılar döneminde mimariye büyük önem verilmiştir. İstanbul başta olmak üzere Balkanlar, Orta Doğu, Mısır, Tunus, Cezayir'de yüzlerce cami, medrese, kervansaray, çarşı, han, köprü ve başka yapılar inşa edilmiştir. Böylece İstanbul, Bursa, Saray Bosna, Sofya, Üsküp, Şam, Bağdat, Mekke, Medine, Kudüs, Kahire gibi şehirler bilim ve kültür merkezlerine dönüşmüştür.

Görsel 6.7: Saraybosna'daki Başçarşı

Azerbaycan kültürünün Anadolu Türkmen beylikleri halk kültürü üzerinde etkisi inkar edilemez. Abdalan-i Rum'un (Anadolu Abdal-Kalender dervişleri) en önemli temsilcileri Azerbaycan'dan gelmişlerdi. Azerbaycan-Doğu Anadolu-Irak Türkmen egemenlik bölgesi, Yavuz Selim'in fetihlerine kadar uzun zaman, XIII-XV yüzyıllarda bir siyasi-kültürel bütün oluşturmaktaydı. Bu bölgede, Tebriz'den Doğu-Anadolu, Kerbela'ya kadar uzayan bu Türkmen bölgesinde Türkçe yazan büyük şairler (Nesimi, Fuzuli), münşiler (İdris-i Bitlisi) yetişmiş ve Osmanlı yüksek kültürünün gelişmesinde önemli rol oynamışlardır.

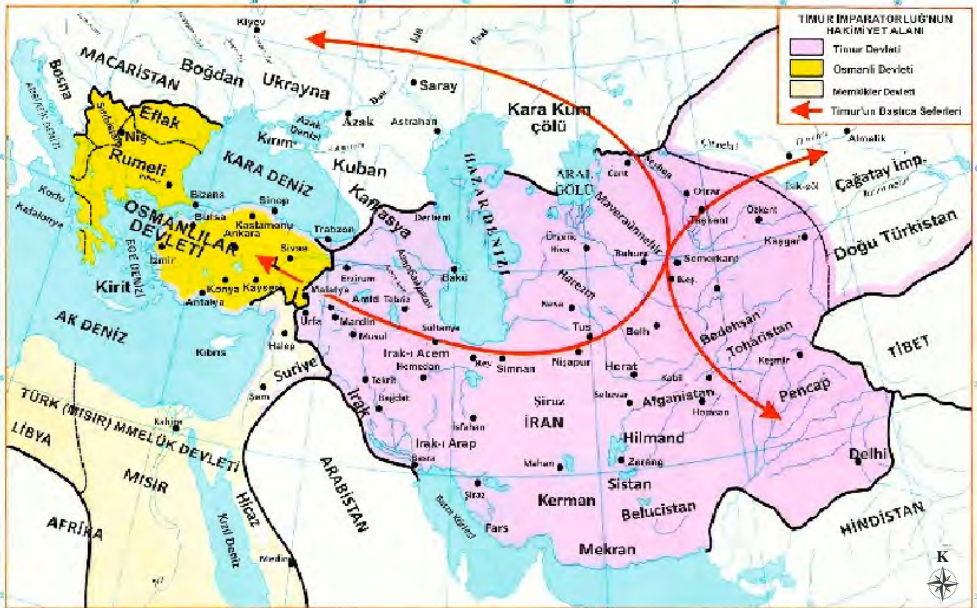
İnalçık. H., (2010). Osmanlılar,Fütühat, İmparatorluk, Avrupa İle İlişkiler. s. 262, İstanbul.

4. TİMURLULAR DEVLETİ

XIV-XVI. yüzyıllarda hüküm süren bu devlet Türklerin Barlas boyuna mensup Timur (1370-1405) tarafından kurulmuştur.

Çağatay hanlarının komutanlarından biri olan Timur gittikçe zayıflayan Çağatay Devleti'ni yeniden toparlamak amacıyla seferler düzenlemiş, hâkimiyet davasında bulunan Türk-Moğol emirleriyle 1370 yılına kadar pek çok savaş yapmış ve hep galip gelmiştir. Timur hem Orta Asya, Kuzey Hindistan, İran, Orta Doğu ve Anadolu hem de Kafkaslar, Karadeniz'in kuzeyi, Güney Rusya stepleri ve İdil-Ural bölgeleri dâhil olmak üzere Deşt-i Kıpçak ve diğer ülkelerde askerî başarılar elde etmiştir. Böylece, kendi devletini büyük bir imparatorluğa dönüştürmüştür. Yönetim merkezi Semerkant ve Herat şehirleri olan bu devlet, onun halefleri döneminde Türk-İslam kültürünün merkezi olarak tanınmıştır.

Timur 1370-1405 yılları arasında otuz yıl boyunca önemli seferler yaparak zaferler kazanmıştır. Hayatını uzak ülkelerde savaşlarla geçiren Timur, kuzeyde Avrasya stepleri, doğuda Yedisu, güneyde

Harita 6.5: Timurlular Devleti

Hindistan, batıda Arap ülkeleri ve Anadolu topraklarına hâkim olmuştur. 1398-1399 seferleriyle Türk asıllı Tuğluluklar Hanedanı'nın hüküm sürdüğü Hindistan Delhi Sultanlığı'nı zaptetmiştir. 1395 yılında Deşt-i Kıpçak'ın iç bölgelerine (bugünkü Rusya'nın merkezî kısımları) yürüyerek Altın Orda hükümdarı Toktamış Han'ı yenmiştir. Buralarda kendi hâkimiyetini kabul ettiren Timur, 1402 yılına kadar yapılan dört seferle Irak, Suriye ve Güneydoğu Anadolu'yu ele geçirmiştir. 1402 yılında yapılan Ankara Savaşı'nda, Yıldırım Bayezit'i yenerek Osmanlı Devleti'nin yönetimini Osmanlı şehzadelerine, Yıldırım Bayezit'in dört oğluna bölüştürmüştür.

Aslında ikisi de Türk olan büyük hükümdarların birbirleriyle savaşması o dönemin büyük kayıplarından biridir. Bu iki hükümdarın Ankara Savaşı'nda karşı karşıya gelmelerinin en önemli sebebi Anadolu'da yaşanan güç mücadelesidir. Aynı şekilde Altın Orda'nın parçalanması da Türk toplulukları açısından siyasi, sosyal ve ekonomik olumsuz sonuçlar doğurmuştur.

Anadolu'dan sonra Çin seferine çıkan Timur Otrar'da hastalanarak ölmüştür (1405).

Görsel 6.8: Emir Timur'un büstü

Görsel 6.9: XV. yüzyılda Uluğ Bey tarafından darbolunan sikke, Semerkant, Özbekistan

Görsel 6.10: XV. yüzyıldan Uluğ Bey Rasathanesi, Semerkant, Özbekistan

Timur'un ölümünden hemen sonra devlet onun oğulları ve torunları arasında paylaşılmıştır. Buna göre torunu Halil Sultan başkent Semerkant'a, diğer torunları Pir Muhammed ile İskender İran'a, üçüncü oğlu Miranşah Bağdat ve Azerbaycan'a, en küçük oğlu Şahruh ise Horasan'a hâkim olmuşlardır. Sonradan Şahruh, Maverâünnehir bölgesini de ele geçirerek Herat şehrini merkez edinmiştir. Ardından İran ve Azerbaycan'ı da hâkimiyetine alan Şahruh Dönemi (1405-1447) Türkistan'da parlak bir kültür hayatının başlangıcı olmuştur.

Şahruh merkezini Herat'ta (Afganistan) kurduğu zaman oğlu Uluğ Bey (1447-1449) Semerkant'ta Orta Asya'nın Amuderya'dan kuzeydeki bölgelerinde yarı bağımsız bir şekilde hüküm sürmüştür. Uluğ Bey bilime önem vermiş, özellikle astronomi ve matematikle ilgili çok önemli çalışmalar yaparak büyük bir üne kavuşmuştur. Semerkant'ta kurduğunu Uluğ Bey Medresesi ile buna bağlı Rasathane 1449 yılında yıkılmadan önce dünyanın en ileri gözlemevi olmuştur.

Timur hanedanından Hüseyin Baykara (1470-1506) döneminde Horasan Türk edebiyatının zirveye ulaştığı bir bölgeye dönüşmüştür. Orta Asya tarihinde sayılı kültür merkezlerinden biri olan başkent Herat'ta büyük Türk şair ve ilim adamları yetişmiştir. Muhammed Şeybanî Han'ın önce Semerkant'ı, 1507 yılında da Herat'ı ele geçirmesi Timur hanedanının sonu olmuştur. Hanedandan Babür, Türkistan'da başarılı olamayınca Hindistan'a giderek Babür Devleti'ni kurmuştur.

Timurlular, Türklerin Orta Asya merkezli kurduğu en büyük devletlerden biri olmuştur. Bu devirde Türkistan ve Horasan, İslam mimarisinin açısından en parlak dönemini yaşamıştır. XV. yüzyılın sonlarından itibaren Türkistan, Kırım, Kazan ve Azerbaycan'da Çağatay Türkçesi yüksek bir kültür dili hâline gelmiştir. Dinin, ilim ve sanatın koruyucusu olan Timurlular, Maverâünnehir ve Horasan'da Türkçenin, Türk sanat ve kültürünün Fars kültürünün baskısı altında yok olup gitmesini önlemiş, aksine hâkim duruma gelmesini sağlamıştır. Timurlular döneminde Türk halklarının en gözde edebî eseri Balasagunlu Yusuf'un Kutadgu Bilig kitabının (Herat, Fergana ve Viyana nüshaları) yeniden Orta Türkçe (Uygur) ve Arap harfleriyle yazılması bu hanedanın Türk millî kimliğine ne denli önem verdiklerini gösterir. Bu dönemde Türk edebiyatı büyüme ve gelişme göstermiş, sanat, bilim ve edebiyat dünyası en parlak dönemlerinden birini yaşamıştır.

Timur'dan sonra hükümdar olan oğulları ve torunları da aynı şekilde kültürel faaliyetlerde bulunmuşlardır. Oğlu Şahruh, torunu Uluğ Bey ve diğer halefleri döneminde gelişen sanat ve bilim dünyası ne-

deniyle bu dönem Türk tarihinde ayrıca yer tutmaktadır. Timurlular döneminde Semerkant, Buhara, Şehrisebz, Yesi (Türkistan) ve Herat gibi şehirlerde günümüze kadar ulaşan onlarca muhteşem mimari yapı inşa edilmiştir.

Timurlu hükümdarlar arasında Uluğ Bey bilim ve irfana önem verdiği kadar Türk millî değerlerine de sahip çıkmıştır. Onun bastırıldığı sikkelerin üstünde Arap yazısıyla “Emir Timur Küregân (damat) Himmetindin Uluğ Bey Küregân Sözüm” cümlesi yer alır. Bilindiği gibi bundan önceki Türk-İslam Hanedanları tarafından darbolunan sikkelerde esas itibariyle Arapça ve Farsça cümleler bulunuyordu. O dönemde yazılan Tarih-i Erba’ Ulus (Dört Ulus Tarihi) eseri ise

Görsel 6.11: Uluğ Bey rasathanesinin alt kısmı, XV. yy., Semerkant, Özbekistan

Timur’un Devlet Anlayışı

Timur kendi devletini Turan ve Türkistan adlarıyla ifade etmiştir. Ona sunulan Tüzükat-ı Timuri “Timur Tüzükleri” eserinde şöyle bir cümle geçmektedir: “Biz kim Melik-i Turan, Emir-i Türkistanız. Biz kim milletlerin en eskisi ve en büyüğü (olan) Türkün baş halkasıyız.”

Timur’un bu sözünü millî duygular açısından yorumlayınız.

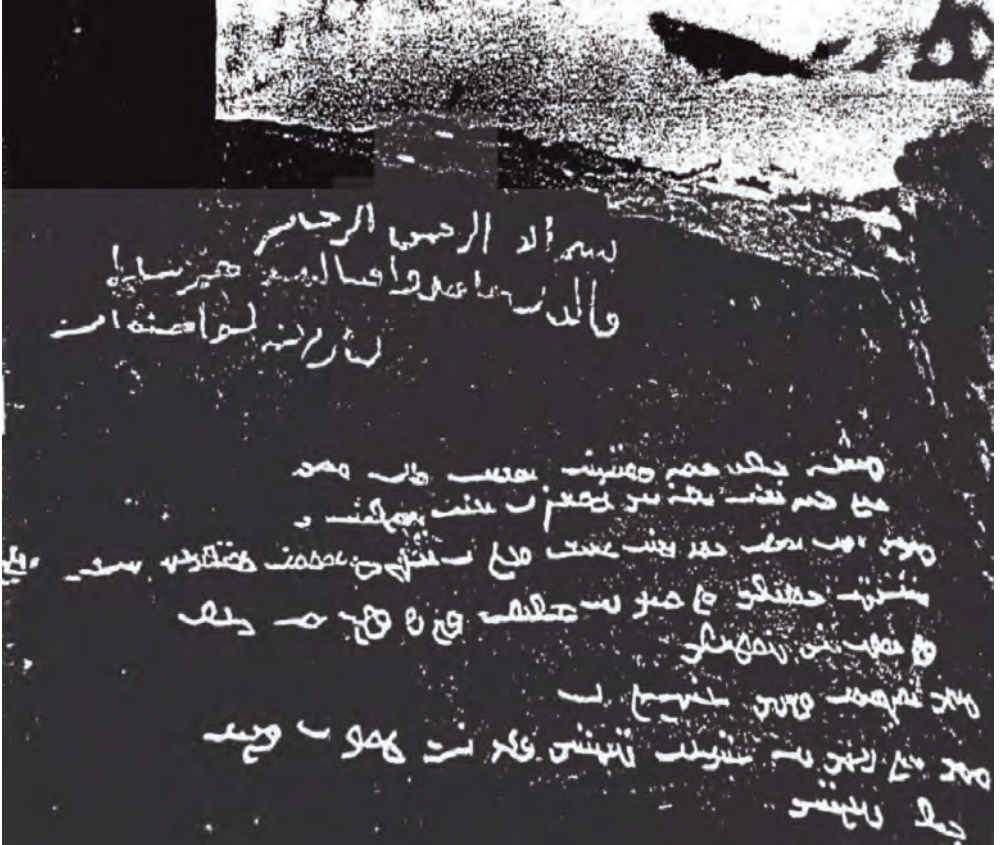
Cengiz Han halefleri tarafından yönetilen dört Türk-Moğol devletinin tarihini aydınlatmaya adanmıştır.

Timur'un Ultau'daki Türkçe bitiği Saint (Sen) Petersburg'daki Ermitaj Müzesi'nde korunmaktadır. Yazıtta yer alan ibarelerin orijinal hâli ve günümüz aktarılışı çevirisi aşağıda yer almaktadır.

Timur'un Türkçe Ultau Bitiği (Ulu Dağ Kitabesi)

Timur 1391 yılında Altın Orda hükümdarı Toktamış Han'a karşı sefere çıkmıştır. Bu tarihî olay hakkında hatıra bırakmak amacıyla Ultau (Ulu Dağ)'da taş üzerine eski Uygur yazısıyla anıt yazı yazdırmıştır.

Timur neden Uygur alfabesini kullanmış olabilir?

Görsel 6.12: Timur'un Ultau'daki Türkçe bitiği (1391), Ultau, Kazakistan

Tarih yeti yüz toqsan üçte qoy yılı yaznıñ ara ay Turannıñ sultanı Temir-beg üç yüz miñ çerig bile ismi üçün Toqtamış xan Bulgar xanığa yorıdı. Bu yerge yetip belgü bolsun tep bu tobanı qopardı. Teñri nisfat bergey inşa-Allah. Teñri el kişiğe rahmet qılğay bizni dua bile yad qılğay.

“Yedi yüz doksan üç koyun yılı ilkbaharının Nisan ayında Turan’ın sultanı Timur Bey üç yüz bin askeriyle şanı yücelsin diye Toktamış-Han’a Bulgar Hanlığı’na yürüdü. Buraya ulaşınca benden geriye bir iz kalsın diye bir tepe yığdırdı. İnşaallah, Tanrı nasip eyleye. Tanrı herkese rahmet eyleye, bizi de dua ile hatırlaya”.

Sertkaya Ö. F., Timur Bek’in Tohtamış Han’a 793=1391’de Yapmış Olduğu Seferinin Arap ve Uygur Harfli Kitabeleri (Karsakbay Yazıtı) // Ölümünün 600. Yılında Emir Timur ve Mirası Uluslararası Sempozyumu, 26-27 Mayıs, 2005, İstanbul, 2007, s. 36-37;

Sodikov K. İlk ve Orta Asırlarda Yararatılan Turki Huccatlar (İlk ve Orta Dönem Türk Evrakları). – Taşkent, 2016. – 143 b.

Bu metinde geçen tarihlendirme hangi takvim türünü ifade etmektedir? Açıklayınız.

Timurlular Devleti’nde Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Hayat

Timurlular Devleti’nin sınırları çok geniş olduğundan ülke toprakları içerisinde asli unsur olan Türklerin yanında farklı etnik ve dinî yapıdan topluluklar bulunmaktaydı. Bu dönemde Fars ve Türk dili Timurluların esas yazışma dilleri olarak kullanılmıştır. Tarihî eserlerin daha çok Farsça yazılmasına karşılık yarlıkların (ferman) eski Uygur yazısıyla Türk dilinde yazılmasına özen gösterilmiştir. Arap dili ise daha çok bilimsel ve dinî hayatta kullanılmaya devam etmiştir.

Timur, Semerkant’ı imparatorluğunun başkenti yaptıktan sonra şehri görkemli mimari yapılarla donattırıp, seferlerde ele geçirdiği Arap, Fars, Hint ve diğer ülkelerdeki mimar, sanatçı ve bilim adamlarını Semerkant’a getirtmiştir. Hatta onun Karadeniz’in kuzeyine yaptığı seferinde Avrupalı milletlerin temsilcileri de Maverainnehir’e getirilmişlerdir.

Timurlular Devleti’nin ekonomik hayatında yerleşik kültür ağırlık kazanmıştır. Bu dönemde de önceki Türk-Moğol devletlerinde olduğu gibi İpek Yolu hatlarının büyük bir kısmının Timurluların kontrolü altında bulunması uluslararası ticari ilişkilerin ve kültürel etkileşimin

Görsel 6.13: Timur tarafından inşa ettirilen Ahmet Yesevi Türbesi, Türkistan, Kazakistan

Görsel 6.14: Uluğ Bey Dönemi'ne ait medrese, Semerkant, Özbekistan

Görsel 6.15: Timurlu ve Şeybaniler Dönemi'ne ait Registan Meydanı, Semerkant, Özbekistan

Görsel 6.16: Ali Şîr Nevaî
(temsili)

ALİ ŞÎR NEVAÎ

XV. yüzyılın ikinci yarısına damgasını vuran büyük Türk şairi Ali Şîr Nevaî (1441-1501), Türk dili ve şiirinin gelişiminde çok önemli bir yere sahiptir.

Nevaî “Muhâkemet’ül Lûgateyn” (İki Dilin Karşılaştırılması) adlı eserinde Türk ve Fars dillerini karşılaştırmış, Türkçenin Farsçadan daha üstün bir dil olduğunu söylemiştir.

Ali Şîr Nevaî'nin “Lisânu't-Tayr” (Kuşların Dili) adlı eserinden bir parça:

*Türk nazmıda çü men tartıp âlem
Eyledim ol memleketni yek-kalem
(Türk şiirinde ben bayrak açıp
o memleketleri tek kalem eyledim.)*

*Dehr ara Şeh çü Türk vâkıdur
Îl ara Türk lafzı şâyidür:
(Dünyada Padişahlar Türktür,
ülkelerde Türk dili yaygındır.)*

Bu şiirin vermek istediği iletiyi göz önüne alarak bir kompozisyon yazınız.

gelişmesini sağlamıştır. Bu dönemde Semerkant, Buhara, Yesi (Türkistan), Belh, Herat, Kabil, Sebzivar, Şiraz şehirleri ticaret merkezleri hâline gelmiştir. Timurlu yöneticiler tarafından bu şehirlerde onlarca medrese, cami, hastane, hamam, köprü, yol gibi mimari yapı inşa edilmiştir. 1403 yılında Azerbaycan'da Beylekan'da imar faaliyetinde bulunmuştur.

Timur imar faaliyetleri ve ticaretin yanında tarımı da ihmal etmiş değildir. Timurlular Türkistan'ın şehirleşmesine özen göstermiş, su kanallarını inşa ederek tarımı geliştirmiştir. Bu nedenle XV. yüzyıl Semerkant'ın altın dönemi olarak tarihe geçmiştir. Timurlular Dönemi'nde Türkistan dünya uygarlığının önemli merkezlerinden biri hâline gelmiştir.

Ferhad ve Şirin Destanı'ndan

*Eğer bir kavm, ger yüz, yoksa mingdür,
Muayyen Türk ulusu hud, meningdür.*

*Alıp men taht-i fermanımgâ âsân,
Çerig çekmey Huta'dan ta Horasan.*

*Horasan dimegil, Şiraz u Tebriz,
Ki kılmışdur neyi-i kilmim şeker-rîz.*

*Köngül bermiş sözüme Türk, can hem,
Ne yalguz Türk, belkim Türkman hem.*

(Eğer bir, yüz veya bin kavim olsa bile, tüm Türk ulusu benimdir. Ordu sevk etmeden Çin'den ta Horasan'a kadar olan (Türk) ülkelerini (kalemimle) edinmişim ve onlar benim fermanımdadırlar. Sadece Horasan değil, belki de Şiraz ve Tebriz elime geçmiştir, ki kamışlı kalemi şeker dökülecek veziyettedir. Sözlerime (Azerbaycan Türkleri dahil (bütün) Türkler gönül vermişler. Sadece (buranın) Türkleri değil, (Irak ve Anadolu'nun) Türkleri de beni dinlemişlerdir).

*Dadaboyev H., Hamidov Z., Holmanova Z.,
Özbek Edebi Dili Tarihi, Taşkent: Fen, 2007, s.76*

*Bir ülkenin kalemlerle elde edilmesi ifadesinden ne anlıyorsunuz?
Açıklayınız.*

5. KARAKOYUNLULAR DEVLETİ

XIV-XV. yüzyıllarda hüküm süren Karakoyunlular Devleti Oğuz Türklerinin Yive boyuna mensup Bayram Hoca tarafından kurulmuştur. Azerbaycan merkezli olan bu devlet döneminde İran, Irak ve Güney Kafkasya'da Türk nüfusu artmıştır.

Karakoyunlular önce Azerbaycan'a, daha sonra daha sonra Fırat ve Dicle nehirlerinin yukarı vadilerine yerleşmiş bir Oğuz boyudur. Bu boyun Baharlı kolu reisi Bayram Hoca Türk-Moğol asıllı Celayirliler Hanedanı'na bağlı kalarak bir yönetim kurmuştur. Kardeşi Murat Hoca ise Celayirlilerin Musul Valisi idi. 1365 yılından 1382 yılına kadar Karakoyunlulara bağlı olmuşlardır. Bayram Hoca 1382 yılında ölü-

Harita 6.6: Karakoyunlular Devleti

ce yerine oğlu Kara Mehmet geçmiştir. O, Celayirlilere sadık kalarak babasının idare ettiği yerleri ve aşiret beyliğini elinde tutmuştur.

Kara Mehmet'in ölümünden sonra Karakoyunlu Devleti'nin güçlü hükümdarı Kara Yusuf (1410-1420) tahta çıkmıştır. Kara Yusuf, 1400 yılında Celayirlilerle birlikte hareket etse de Timurlulara yenilerek Osmanlı Devleti'ne sığınmıştır. Timur'un ölümünden sonra Tebriz ve Azerbaycan'ı ele geçiren Kara Yusuf, Akkoyunlu hükümdarı Kara Osman'ı mağlup etmiştir. Tebriz'i merkez yaparak hükümdarlığını ilan etmiştir. Kara Yusuf 1410 yılında Celayirliler hükümdarı Sultan Ahmet'i yenerek Bağdat'ı almıştır.

Tarihî kaynaklarda Kara Yusuf, Turan'ın aslanı, adaletli ve insafli birisi gibi nitelendirilmiştir. Devleti adaletle yönetmiş, zalimleri cezalandırmış, mazlumları himaye etmiştir. Tarımı artırmaya ve yiyecek sağlayan köylülere ve çiftçilere bakmaya odaklanan Kara Yusuf, ülkeyi ve yolları korumak için de adil ve yetenekli memurlar atamıştır.

Karakoyunlular, Timurlu Şahruh tarafından yenilgiye uğratılmıştır. Şahruh'un dönüşünden sonra Kara İskender (1420-1436) tekrar güç kazanmış, Akkoyunlu yöneticisi Kara Yülük Osman'ı yenerek Doğu Anadolu'nun hâkimiyetini tamamen elde etmiştir. Fakat Şahruh, 1435-1436 yıllarında tekrar Kara İskender'in üzerine yürüyerek onu tahttan indirmiştir. Vatanı ve kendisine sadık Cihan Şah'ı getirerek Tebriz valiliğine tayin etmiştir.

Cihanşah, hâkimiyeti döneminde Gürcistan, İsfahan, Fars ve Kirman, 1458 yılında Herat'ı (sadece beş aylığına) ele geçirerek geniş bir sahayı yönetimi altına almıştır.

Karakoyunlu Devleti 1468 yılında Akkoyunlu Uzun Hasan tarafından yıkılmıştır. Karakoyunlular döneminde Van'da Ulu Cami, İsfahan'da Cuma Camii, Tebriz'de Gök Mescit ve medrese inşa edilmiştir.

Osmanlı hükümdarı Fatih Sultan Mehmet'in Karakoyunlu Cihanşah'a "Aziz Atam, Cihanşah" sözleriyle başlayan mektubunda: "Osmanlı tarafından yapılan fetihler, Azerbaycan tarafından yapılan fetihler gibi değerlendirilmelidir: Bizim tarafın fethi sizin tarafın fethi demektir veya aksidir" denilmiştir.

Feridun Bey, Münşeat, I C., s. 223-224.

1. Neden Osmanlı fetihleri Azerbaycan fetihleri gibi değerlendirilmelidir? Sınıfta tartışınız.

2. Günümüzde de Türk devletleri arasında var olan benzer kültürel ilişkileri araştırarak örnekler veriniz.

6. AKKOYUNLULAR DEVLETİ

XIV-XVI. yüzyıllarda hüküm süren bu hanedan Oğuz Türklerinin Bayındır boyu temsilcisi Kara Yülük Osman tarafından kurulmuş ve başkenti Diyarbakır olmuştur.

Karakoyunlularla akraba boylardan olan Akkoyunluların reisi Kara Yülük Osman Memluk Sultanının hizmetine girmiş, 1400 yılında Timur'un Anadolu'ya girişine destek vermiştir. Bu hizmetine karşılık Malatya'yı, 1402 yılında Ankara Savaşı'ndaki desteğine karşılık da Diyarbakır bölgesini almıştır. Kara Yülük Osman 1403 yılında Diyarbakır'da hükümdarlığını ilan etmiştir.

Harita 6.7: Akkoyunlular Devleti

Osman Bey'in ölümünden sonra, oğulları arasında iktidar kavgası başlamış ve Akkoyunlu Devleti eski gücünü yitirmiştir. Ancak torunu Uzun Hasan (1453-1478), 1453 yılında Diyarbakır'ı ele geçirerek iktidar kavgalarına son vermiştir.

Uzun Hasan 1468 yılında Karakoyunluları ortadan kaldırmış ve başkenti Diyarbakır'dan Tebriz'e taşımıştır. Bu dönemde Akkoyunlular sınırları doğuda Horasan'dan batıda Fırat Irmağı'na, kuzeyde Kafkasya'dan güneyde Umman Denizi'ne kadar uzanan bir devlete dönüşmüştür. 1461 yılında Fatih Sultan Mehmet'in Trabzon'u fethetmesi Osmanlılar ve Akkoyunlular arasında güç mücadelesine neden olmuştur.

Uzun Hasan 1474-1478 yıllarında Gürcistan'a hücum etmiş, Gürcü Çarı ile yapılan anlaşmaya göre Tiflis de dâhil olmak üzere Doğu Gürcistan Akkoyunlu egemenliğine girmiştir. Uzun Hasan'ın (Hasan padişah) 1478 yılında ölmesinden sonra oğulları arasında başlayan taht kavgaları Akkoyunlu Devleti'ni iyice zayıflatmıştır. Akkoyunlu Devleti, diğer bir Türk devleti olan Safevilerin hükümdarı Şah İsmail tarafından 1503 yılında tamamen ortadan kaldırılmıştır.

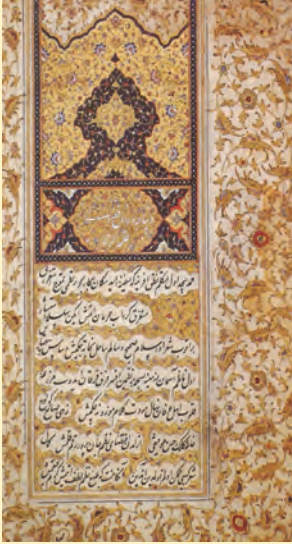
Görsel 6.17: Hasan Padişah Kanunları

“Hasan Padişah Kanunları” olarak anılan Uzun Hasan kanunlarının Osmanlı Devleti ve Safevîler tarafından da uygulandığı bilinmektedir. Ülkedeki mali durumla ilgili düzenlemeleri gösteren bu kanunların halkın lehine görünen maddeler içerdiği fark edilmektedir.

Uzun Hasan'ın annesi Sara Hatun da XV. yüzyıl Akkoyunlu dış ve iç siyasetinde önemli görevler üstlenirken, tedbirli siyaseti ile dönemin en önemli şahsiyetlerinden biri olmuştur. Komşu devletlerin hükümdarları ile görüşüp anlaşmalar yaparak barışın sağlanmasında etkili olmuş, Türk tarihinin önemli diplomat kadınları arasına girmeyi başarmıştır. Sara Hatun, bütün bu diplomatik görevler yanında cami, zaviye vs. gibi imaretler yaptırarak da devlet idaresinde etkin olmayı başarmıştır.

Sara Hatun'un devlet yönetiminde üst düzey görevlere gelmesini nasıl yorumlarsınız?

Hasan Padişah Kanunlarını araştırınız. Bu kanunlar içerisinde halkın refahının yükselmesini sağlayacak maddelerini yazınız.

Görsel 6.18: O dönemde yazılmış bir şiirden görünüm

İMADEDDİN NESİMÎ

Nesimî (1369-1417) Azerbaycan Türkçesi, Farsça ve Arapça şiirler yazan şair ve düşünürdür. Onun doğduğu yer üzerine farklı görüşler vardır: Bursa, Diyarbakır, Bağdat, Tebriz, Bakı, Şamahı. Ancak Nesimî'nin Azerbaycan'daki Şamahı şehrinde doğduğuna dair görüşler daha yaygındır. Hür düşünceleriyle Azerbaycan, Orta Doğu, Anadolu ve Orta Asya'nın şair ve düşünürlerini etkilemiştir. Kendisinin de büyük Türk düşünürlerinden biri Hacı Bektaş Veli'den etkilendiği bilinir. Ünlü şair ve devlet adamı Ali Şîr Nevaî'nin Nesimî hakkında övgü dolu sözler söylemesi, büyük Türkmen şairi ve düşünürü Mahtumkulu'nun şiirlerine konu olması onun Orta Asya Türk dünyasında önemli bir kişilik olduğunu göstermektedir.

Nesimî'nin şiirlerinden birini araştırarak sınıfta sununuz.

DEĞERLENDİRME SORULARI

1. Mısır Memlukleri niçin İdil-Ural ve Orta Asya bölgeleriyle dostça ilişkiler sürdürmeye çalışmışlardır?
2. Osmanlı Devleti'nin başarılı bir yönetim sergilemesinin göstergeleri nelerdir?
3. İstanbul'un fethinin Türk ve dünya tarihi açısından önemi nedir?
4. Timurlular döneminde Semerkant, Buhara, Herat ve Yesi (Türkistan) şehirlerinde hangi mimari yapılar inşa edilmiştir?
5. Uluğ Bey ne gibi bilimsel ve kültürel faaliyetlerde bulunmuştur?
6. Ali Şîr Nevaî'nin Türk kültürüne katkıları nelerdir?
7. Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinin kurulduğu coğrafyayı açıklayınız.

VII

BÖLÜM

TÜRK DÜNYASININ ORTAK MANEVİ VE KÜLTÜREL MİRASLARI

TEMEL KONULAR

1. TÜRK HALKLARININ ORTAK DESTANLARI
2. TÜRK HALKLARININ ORTAK MANEVİ DEĞERLERİ
3. TÜRK HALKLARININ ORTAK MADDİ KÜLTÜRÜ
4. TÜRK HALKLARININ ORTAK MİLLÎ OYUNLARI

Görsel 7.1: Karabağ halısı, Azerbaycan

Türk toplulukları sadece ortak tarihe değil, diğer alanlarda da müşterek değerlere sahiptir. Türklerin maddi ve manevi yönden ortaklığı, sözlü ve yazılı edebî ürünlerine ve kültürel kimliğine de yansımıştır. Türklerin gelenek görenek, millî bayram, giyim kuşam, dinî inanç ve dünya görüşlerinde birçok ortak unsur bulunmaktadır.

1. TÜRK HALKLARININ ORTAK DESTANLARI

Türk dünyasının ortak kahramanlık destanları şunlardır: Oğuz Kağan Destanı, Türeyiş Destanı, Göç Destanı, Dede Korkut Hikâyeleri, Manas Destanı, Alpamış, Köroğlu. Bunlardan Oğuz Kağan Destanı bütün Türk dünyasında bilinen bir destandır. Dede Korkut Hikâyeleri Oğuz Türklerinin yaşantılarını, kahramanlıklarını anlatmaktadır. Manas Destanı ise Kırgız Türklerine ait dünyanın en uzun destanıdır. Alpamış Destanı'ndaki Alpamış; Anadolu ve Kafkasya Türklerinde Alp-Bamsı, İdil-Ural bölgesinde Alpamışa, Kazak, Nogay ve Karakalpaklarda Alpamış, Özbeklerde Alpamış, Altay Türklerinde Alp-Mangaş, Alp-Mamış biçimlerinde millî kahraman sıfatıyla değer görmektedir. Anadolu ve Kafkasya'da Köroğlu,

Görsel 7.2: Oğuz Kağan'ın temsili resmi

Görsel 7.3: Dede Korkut heykeli, Nahçıvan, Azerbaycan

Görsel 7.4: Köroğlu'nun temsili heykeli,
Bakü, Azerbaycan

Orta Asya'da Göroğlu olarak bilinen Köroğlu Destanı ortak değerlerden biridir. Türk destanlarındaki Manas ve Köroğlu gibi kahramanların Türk boylarını bir araya toplayarak düşmanlara karşı mücadele ettikleri, asırlardan beri ozanlar ve bahşılar tarafından söylenegelmektedir.

Söz ustası ve adaletin sembolü Nasreddin Hoca, Anadolu'dan Orta Asya'ya kadar uzanan geniş sahadaki Türk toplulukları arasında sevilmektedir. O, Azerbaycan'da Molla Nesriddin, Orta Asya'da Nesriddin Efendi, Apendi veya Koja Nasır adı ile bilinir. Türk dünyasının ortak karakterlerinden biri de Keloğlan'dır. Keloğlan Orta Asya'da Tazşa Bala olarak bilinmektedir.

Nasreddin Hoca fıkralarından

Ye Kürküm Ye

Akşehir'in beyleri Hoca'yı yemeğe davet etmişler. Hoca nereden bilsin; davete günlük kıyafetiyle katılmış. Katılmış ama ne hoş geldin ne sefa getirdin diyen var. Herkes, allı pullu kıyafetlilere el pençe duruyormuş. Hoca, bir koşu evine giderek sandıktaki işlemeli kürkünü giyip yemeğe geri dönmüş. Az evvel hoş geldin bile demeyenler, önünde yerlere kadar eğilmişler. Hoca'yı yere göğe sığdıramayıp başköşeye oturtmuşlar. Kuzunun en hasını önüne koymuşlar. Herkes Hoca'nın yemeğe başlamasını bekliyormuş. Hoca, bir taraftan kürkünün kolunu sofrada sallamaya, bir taraftan da "Ye kürküm ye, ye kürküm ye!" demeye başlamış.

– İlahi Hoca, demişler, kürkün yemek yediğini kim görmüş?

Hoca taşı gediğine koymakta gecikmemiş:

– Kürksüz iken adamdan sayılmadık... İtibarı o gördü, yemeği de o yesin.

Görsel 7.5: XVII. yüzyıldan
Nasreddin Hoca minyatürü

Dış görünüşün önemli olmadığını, ahlakın daha değerli olduğunu vurgulayan bir kompozisyon yazınız.

OĞUZ KAĞAN DESTANI

Oğuz Kağan, Hunlardan itibaren bilinen bir destandır. X. yüzyıldan sonra yazıya geçirilmesine rağmen Türk boyları tarafından eski tarihlerden beri anlatılmaktadır. Oğuz Kağan Destanı efsane ve rivayetleri, mitolojik olayları ve hikâyeleri bünyesinde barındıran büyük bir eserdir. Oğuz Kağan'ın Türk topluluklarını birleştirmek için yaptığı mücadeleler destansı bir şekilde anlatılır. Destanda Türklerin yaşadıkları yerlerin ve Türk boylarının adları, Türk devlet geleneği ile eski Türk inancının izlerini bulmak mümkündür. Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuz, Ulu Türk, Karluk Bey, Demirci Kalaç (Halac), Kanglı, Ulu Ordu, Kıpçak Bey gibi kahramanlar görülür. Oğuz Kağan'ın çocuklarının adının Gün Han, Ay Han, Yıldız Han, Gök Han, Dağ Han, Deniz Han olması Türklerin cihan hâkimiyetinin bir göstergesidir. Aşağıdaki destana ait parçada görüldüğü gibi Oğuz Kağan, devletini oğulları arasında paylaştırarak onlara çeşitli görevler verecektir.

“Oğuz Kağan gün gelir büyük bir toy (şölen) verir. Halkı çağırır, yenilir içilir sonra Beylerine ve Halka buyruk verir.

*Ben sizlere oldum Kağan!
Alalım yay ile kalkan.
Nişan olsun bize buyan,
Bozkurt olsun bize uran,
Demir kargı olsun orman,
Av yerinde yürüsün kulan,
Daha deniz, daha müren,
Güneş bayrak gök kurıkan.*

dedi ve dünyanın dört bir yanına elçiler göndererek buralardaki hükümdarların kendisine bağlanmasını istedi. Bu fermanlarda şöyle yazıyordu: “Ben Türklerin kağanıyım dünyanın dört bucağına hâkim olmam gerekir. Sizlerden bana bağlanmanızı istiyorum. Kim benim buyruğuma boyun eğerse hediyelerini kabul eder, dost sayarım. Kim boyun eğmezse, üzerine ordu gönderirim...”

Büyük bir toy veren Oğuz Kağan, oğulları arasında görev dağılımı yapar. Büyük oğulları olan Boz Oklar (Gün Han, Ay Han ve Yıldız Han) arasında devleti paylaşır. Küçük oğulları olan Üç Oklara (Gök Han, Dağ Han ve Deniz Han) ise şöyle der: “Sizler de Boz Oklar altında Beylik yapın”.

(Uyarlanmıştır.)

1. Oğuz Kağan Destanı'ndan yola çıkarak Türklerin bağımsızlık ve dünyaya hâkim olma düşüncelerini yorumlayınız.

2. Sizce Oğuz Kağan oğulları arasında devleti neden paylaşmış olabilir?

MANAS DESTANI

Manas Destanı, Kırgız halkının kahramanlık destanıdır. Destanda milletin bağımsızlığı, birliği ve selameti için mücadele etmenin gerekliliği vurgulanmaktadır. Destan Manas, Semetey ve Seytek olarak adlandırılan üç bölümden oluşur. Bu bölümlerde Kırgız halkının düşmanlarına karşı mücadelesiyle birlikte ülke içerisindeki anlaşmazlıklar, örf ve âdetler, günlük hayatın özellikleri ile ilgili bilgiler verilmektedir. Manas Destanı'nda Kırgız halkının yaşadığı çeşitli dönemlerin yanı sıra eski Türk gelenek ve inançlarının izlerini de bulmak mümkündür. Destanın temel kahramanı Manas Batır kahramanlık, feraset ve vatanseverlik simgesidir. Manas Destanı'nın şu ana kadar 70'ten fazla nüshası kaydedilmiştir. Manas, dünyanın en uzun destanı olarak *Guinness Rekorlar Kitabı*'na girmiştir. 2013 yılında kardeş Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de Manas Destanı Kırgız Cumhuriyeti Hükûmeti'nin önerisiyle UNESCO Somut Olmayan Kültürel Miras Listesi'ne alınmıştır.

Görsel 7.6: İstanbul'daki Manas Abidesi

2. TÜRK HALKLARININ ORTAK MANEVÎ DEĞERLERİ

Türk halklarını birleştiren bir diğer unsur tarihî gelenek ve görenekleri ile ulusal bayramlarının ortak olmasıdır. Bunlar Nevruz, On İki Hayvanlı Türk Takvimi ve halk oyunlarıdır.

NEVRUZ BAYRAMI

Bu bayram Doğu Türkistan'dan Balkanlara kadar birçok bölgede Nevruz, Növrüz, Nauruz, Nooruz gibi adlarla bilinir. En eski bahar bayramlarından biri olan Nevruz 21 Mart'tan başlayarak birkaç gün boyunca kutlanır. Nevruz; Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkiye, Türkmenistan, Afganistan, İran ve Tacikistan'ın yanı sıra Tataristan, Başkortostan, Çuvaşistan ve Kuzey Kafkasya'da geleneksel yılbaşı ve baharın gelişi olarak kutlanır.

Görsel 7.7: Nevruz Bayramı'nda sofra

Görsel 7.8: Azerbaycan kültürüne ait görüntüler.

Görsel 7.9: Kazakistan kültürüne ait görüntüler.

Görsel 7.10: Özbekistan kültürüne ait görüntüler.

Görsel 7.11: Kırgızistan kültürüne ait görüntüler.

Görsel 7.12: Türkmenistan kültürüne ait görüntüler.

Görsel 7.13: Tataristan kültürüne ait görüntüler.

Kâşgarlı Mahmut'un Dîvânü Lugâti't-Türk adlı eserinde Nevruz bayramıyla ilgili aşağıdaki dörtlük bulunmaktadır:

*Türlü çiçek saçıldı,
Güllü kilim yayıldı,
Âlem cennetsi oldu,
Artık dönmez soğuklar.*

Çağdaş Azerbaycan şairlerinden Şehriyar'ın Heyder Baba'ya Selam adlı şiirinde de Nevruz bayramı geçmektedir:

*Bayram yeli çardakları yıkanda,
Novruz güllü, kar çiçeği çıkanda,
Ağ bulutlar köyneklelerin sıkanda,
Bizden de bir yâd eyleyen sağ olsun,
Derdlerimiz koy dik kelsin dağ olsun.*

Çağdaş Kazak şairlerden Mukagali Makatayev'in Naurız Duman adlı şiirinden alıntı:

*Nevruz ayı doğunca
Şenlik olur burada.
Verilirdi payları
Seferci oğlanlara
Nevruz ayı doğunca.*

1. Sizce Nevruz Türklerde neden bu kadar önemlidir? Sınıfta arkadaşlarımızla tartışınız.

2. Verilen şiirlerden yola çıkarak Nevruzun bir bayram ve bir şölen gibi kutlanmasının nedenlerini yorumlayınız.

ON İKİ HAYVANLI TÜRK TAKVİMİ

Hunlar döneminden itibaren kullanılan bu takvim Kök Türk yazıtları ve Eski Uygurca yazıtlarda kayıtlıdır.

Görsel 7.14: On iki hayvanlı Türk takvimi

*Kül tegin koñ yılka yeti yegirmeke uçdı
Tokuzınç ay yeti otuzka yog ertürtümüz
barkın bedizin bitig taşın biçin yılka yetinç ay yeti otuzka kop alkdımız.*

(Kül Tegin koyun yılında on yedinci günde uçtu. Dokuzuncu ay yirmi yedinci günde yas töreni tertip ettik. Türbesini, resmini kitabe taşını maymun yılında yedinci ay yirmi yedinci günde hep bitirdik).

*User H. Ş., Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları,
Söz Varlığı İncelemesi, 1. Baskı, Konya:
Kömen Yayınları, 2009, s. 451-452.*

Bu metinden yola çıkarak bir toplumda takvim hangi ihtiyaçlar üzerine ortaya çıkmıştır? Açıklayınız.

Kâşgarlı Mahmut'un ünlü eserinde de bahsedilen bu Türk takvimi günümüzde Orta Asya, Sibiryâ, İdil-Ural ve Kafkasya Türklerinde yaygın olarak kullanılmaktadır. On İki Hayvanlı Türk Takvimi Kâşgarlı Mahmut'un eserinde aşağıdaki gibi geçmektedir:

Türk Hakanlarından biri birkaç yıl önce geçen bir savaşı öğrenmek ister. Savaşın geçtiği yılı şaşırırlar. O, halkına danışır ve şöyle der: 'Biz bu tarihte nasıl yanıldıksa bizden sonra gelecek olanlar da yanılacaklardır. Biz şimdi on iki ay ve on iki burcu dikkate alarak on iki yılı adlandıralım ki onların dönmesiyle tarih hesaplınsın ve ebedî bir hatıra olsun.' Halk, hakanın bu önerisini kabul eder.

Bunun üzerine Hakan ava çıkar; yaban hayvanlarını İli'ye doğru sürsünler diye emreder. Bu, büyük bir ırmaktır. Halk bu hayvanları sıkıştırarak suya doğru sürer. Bu hayvanlardan avlar, bir takım hayvanlar suya atılır, on ikisi suyu geçer, her geçen hayvanın adı bir yıla ad olarak verilir. Bu hayvanlardan birincisinin adı sıçgan (sıçan) imiş. İlk olarak geçen hayvan bu olduğu için senenin başı bu adla anılmış ve "sıçgan yılı" denilmiş. Bundan sonra sırasıyla geçen hayvanların adları yıllara verilmiş:

*Ud yılı (öküz yılı),
Pars yılı (bars yılı),
Tavışgan yılı (tavşan yılı),
Nek (ulu) yılı (timsah yılı),
Yılan yılı (yılan yılı),
Yund yılı (at yılı),*

*Koyun yılı (koyun yılı),
Biçin yılı (maymun yılı),
Takagu yılı (tavuk yılı),
İt yılı (köpek yılı),
Tonguz yılı (domuz yılı),
Sayı tonguz yılına varınca dönülerek yine sıçgan yılına başlar.*

*Kâşgarlı Mahmut, Divânu Lugâti 't-Türk, Haz.: Ahmet B.Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu,
Ankara: TDK, 2014, s. 149. (Uyarlanmıştır.)*

- 1. Bu metinde hangi takvimden söz edilmektedir? Açıklayınız.**
- 2. Bu takvime neden hayvan isimlerinin verildiğini Türklerin sosyal ve ekonomik yaşamları açısından değerlendiriniz.**

Kazaklar arasında On İki Hayvanlı Türk Takvimi'yle ilgili anlatılan masal aşağıdadır:

Yılbaşı olmak isteyen hayvanların hikayesi

Evvel zaman içinde hayvanlar birinci yıla adını vermek için birbiriyle yarışmışlar. Orada bulunan at:

– Ben uzakları yakın ederim. Gücümden yararlanır, sütümü içer, kılıcı bile ip olarak kullanırlar. İnsana benden daha faydalı bir hayvan yoktur. Bu yüzden birinci yıl ben olayım, der. Deve ise:

– Sen insanın işini gördün, yediğin saman için köle oldun. Ben ise senin kaldıramadığım ağır yükleri taşıy ve kaç aylık mesafeye gidebilirim. Acıktım diye arpa, buğday istemem. Ne bulursam onu yer, bulursam su içer, bulamazsam da çölde giderim. Birinci yıl olmaya ben layığım, der.

İnek de şöyle der:

– İnsan ekin ekirse benimle eker, sütümü içer, tereyağı yapar. Bu yüzden baş yıl olmak bana düşer. Koyun da:

– Ben olmasaydım Kazaklar çadırını nasıl kaplar, yünümden keçe yapar, kıyafet diker, arkan ve ip yapar. Benden daha faydalısı yoktur, der. Köpek ise:

– Ben olmasaydım birçoğunuz ya çalınır ya da kurda yem olurdu. Ben hepinizin bekçisiyim, düşman görünürse havlar ve sahibime haber veririm, der. Tavuk da:

– Ben olmasaydım insanlar erken kalkamaz, uyur kalırdı. Ben sabah erken kalkar ve sabah oldu diye haber veririm. Geç olunca da yatacak zaman geldi diye gene söylerim, der. Herkesi dinleyen fare ne diyeceğini bilemez, bir hile düşünür ve şöyle der:

– Bu kavgadan bir şey çıkmaz, hepimiz gün doğumunu bekleyelim, kim önce görürse o birinci yıl olsun, der. Diğerleri düşünürken deve boyuna güvenerek: “Benden önce kim

görür” diye içinden geçirir ve farenin söylediklerini destekler. Biraz sonra fare devenin sırtına çıkar ve hörgücüne oturur. Hayvanlar birbiriyle ilk kim görecektir diye tartışırken en yüksekte oturan fareyi görünce sesleri kesilir.

Böylece gün doğumunu herkesten önce fare görüp haber verince birinci yıl olur. Deve de boyuna güvenerek öylece kalakalır.

*Kazak Erteğileri (Kazak Masalları),
C. 2, Almatı, 1962, s. 190-191.*

Sizce bu masalda ne anlatılmaktadır? Sınıf ortamında arkadaşlarınızla tartışınız.

HALK OYUNLARI

Türk topluluklarının yaşadığı yörelere göre kendine özgü müzik ve oyunları bulunur. Halk oyunları alanında ortak özellikler korunmakla birlikte Kafkasya, Orta Doğu, Anadolu, Balkanlar, Kırım, İdil-Ural, Orta Asya ve Sibirya gibi bölgelerde her bölgenin kendine has tarzının geliştiğini görmek mümkündür. Türk topluluklarının müzik ve danslarında bölgeye göre benzerlik ve farklılıklar bulunmaktadır.

Türk topluluklarında halk oyunlarının çok çeşidi bulunmaktadır. Anadolu ve Orta Doğu’da “Halay”, Azerbaycan’da “Yallı”, Özbeklerde “Lezgi”, Kazak ve Kırgızlarda “Kara Corga”, Kırım Türklerinde “Kaytarma” adlarıyla meşhur oyunlar vardır. Halay ve Yallı, Lezgi ve Kaytarma birbirine yakınlık göstermektedir. Batı Anadolu’daki “Zeybek Oyunu” birçok yönden Orta Asya ve Sibirya halk oyunlarına benzemektedir.

YALLI OYUNU

Azerbaycan halk kültüründe geniş bir yer tutan mitolojik kaynaklı bir oyundur. Gobustan kayalarında milattan önceki dönemlere ait el ele tutuşarak dans eden insanların çizimleri bulunmaktadır. Yallı oyununu oynayanlar kâinatın ebedî döngüsünü, hareketliliğini ve di-

Görsel 7.15: Azerbaycan'ın Gobustan kayalarında törensel dans figürü

namizmini sembolize eden mistik bir daire boyunca sıkı bir şekilde dizilirler. Oyunun ilerleyen kısımlarında kaçışlar ve aniden yere uzanırlar. Bu hareketlerin hepsinin ayrı bir anlamı vardır. Bu halk oyunu Kuzey Kafkasya Türkleri, Anadolu ve Orta Doğu Türklerinin oyunlarıyla benzerlikler göstermektedir.

Görsel 7.16: Azerbaycan Türklerinin
“Naz Eyleme Oyunu”

Görsel 7.17: “Zeybek Oyunu”
(İzmir / Türkiye)

Görsel 7.18: Azerbaycan halk dansı Yalli

Görsel 7.21: Kırım Türkleri Halk Oyunları

Görsel 7.19: Özbek Halk Oyunları (Harezm)

Görsel 7.22: Kırgız Halk Oyunları

Görsel 7.20: Kazak Halk Oyunları

Görsel 7.23: Türkmen Halk Oyunları

3. TÜRK HALKLARININ ORTAK MADDİ KÜLTÜRÜ

Eski Türklerden beri günümüze ulaşan keçe evler (eb, otav), bunlarla bağlantılı tabirler (ev aletleri için kullanılan tabirler, sembolik yer-Tör) ve süs eşyalarının ortak olduğu görülmektedir.

Millî kıyafetler, halı dokumacılığı ve el sanatları her Türk toplumunda kendine özgü özellikler taşımasına rağmen, onlar için kullanılan terim ve ifadeler, biçim, renk seçimi, bezeme, süsleme ve nakışlarda ortaklık göze çarpmaktadır. Çoğunluk Türk toplumlarının halıları üzerinde geometrik nakışlarla beraber hayvan tasvirleri gö-

rülür.

Türk toplumlarında doğum ve ölümle ilişkili törenler, düğünlerde gerçekleştirilen uygulamalarda da büyük benzerlik görülmektedir. Örneğin hemen hemen tüm Türk topluluklarında düğün sözcüğü yerine “toy” kullanılır. Toylarda verilen yemek ikramı, halk oyunları ve kutlamalarda da benzerlik görülür. Düğünlerde vekil ata/ökil ata, sağdıç gibi temsilcilerin bulunması, bebek doğunca beşik toyu yapılması, sünnet düğünlerinde çocuğun dayısı tarafından yeğenine tay (at yavrusu) hediye edilmesi bunlara birer örnektir.

Türk topluluklarının müzik kültürü ve halk oyunlarında her toplumun bulunduğu yöreye özgü özelliklerin bulunması farklılık gibi görünse de ortak unsurlar daha fazladır. Bu, özellikle bazı çalgı aletlerinin aynı adla adlandırılmasında göze çarpar. Örneğin dombra, kopuz, çan-kopuz, sipsi (sıbzığı), davul (tabıl), zurna (sürney), boru (burğu)...

Sibirya'nın Türk halkları ve ayrıca Başkurtlar, çoğunlukla destanlar için kullanılan ve “boğaz şarkısı” olarak bilinen özel bir tür şarkı sanatına sahiptirler. Bu şarkı veya destan; Altaylılarda “kaay”, Hakaslarda “haay”, Tuvalılarda “höömey” ve “kargıraa”, Yakutlarda “habarga ırıata”, Başkurtlarda “üzleu” adlarıyla bilinir.

Görsel 7.24: Kazak çadırı (otag)

Görsel 7.25: Kazak sarmağı (nakışlı keçe halı)

Görsel 7.26: Kopuz

Görsel 7.27: Dombra

4. TÜRK HALKLARININ ORTAK MİLLÎ OYUNLARI

Ulusal oyunlar ve sporlarda da ortaklık görülmektedir. Örneğin Türklerin ata sporu olarak bilinen güreş; küreş, küres biçimlerinde Orta Asya, İdil–Ural, Kafkasya, Anadolu ve Balkan Türklerinde yaygın bir şekilde düğün (toy) ve çeşitli etkinliklerde gerçekleştirilir. Buna benzer Kırgızlarda kökbörü, Kazaklarda kökpar, Özbeklerde köpkari veya oğlak, Türkmenlerde owlakgapdy adında hâlâ sevilen tarihî ata sporlarından biridir. Çeşitli şekillerinin Kafkasya ve Anadolu’da bulunduğu bilinmektedir. Bununla beraber, payga veya bayga/bayge olarak bilinen geleneksel at koşusu da gerçekleştirilmektedir.

Türk halklarında büyüklerin oyunları ve sporlarının yanı sıra, çocukların oyunları ve oyuncakları da önemli bir benzerlik göstermektedir. Oyunlar için kullanılan tabirler (dokuz kumalak, ak terek, ak

Görsel 7.28: Azerbaycan halk oyunu çovgan

süyek/ak çölmök, asık/aşık) ve oyun tekniğinin benzer olması ortak köklere işaret etmektedir.

Çovgan, at üstünde oynanan spor oyunudur. Modern polo oyunu türlerinden sayılır. “Çovgan, Karabağ bölgesine has at üstünde oynanan oyun türü” olarak 2013 yılında UNESCO Somut Olmayan Kültürel Miras Temsili Listesi’ne dâhil edilmiştir. .

Görsel 7.29: Toguz kumalak (dokuz taş), eski ve yeni tahta

Görsel 7.30: Aşık oyunundan bir görüntü

GÜREŞ

Güreş Türk kültüründe önemli bir yere sahiptir. Manas Destanı'nda yer alan Koşay Han gelmiş geçmiş pehlivanların en büyüğü olarak kabul edilir. Alpamiş Destanı'nda ise Alpamiş doksan Kalmuk alpını tek tek güreşte yenerek ün kazanan yiğit olarak geçer.

Günümüzde Anadolu'dan Sibiry'a kadar uzanan geniş Türk

Görsel 7.31: Güreş

Görsel 7.32: Kırkpınar yağlı güreşleri

halkları coğrafyasında güreş genelde geleneksel bayramlarda (Nevruz, Sabantoy) ve özel günlerde gerçekleştirilmektedir. Türkiye’de her sene Haziran ayında düzenlenen “Kırkpınar Yağlı Güreşleri”, Tataristan, Başkörtostan ve Çuvaşistan’da yaz aylarının başlamasıyla geleneksel Sabantoy bayramında yapılan “Köreş/Köreşü” müsabakaları buna örnek teşkil eder. Yine Özbekistan’ın teşebbüsüyle her sene dünyanın çeşitli ülkelerinde gerçekleştirilen uluslararası “Özbek Kureşi” turnuvaları, Kazakistan tarafından yapılan uluslararası “Kazak Küresi” turnuvaları ve Kırgızistan’da düzenlenen “Köçmön Oyundarı” (KonargÖçer Oyunları) atalardan miras kalan bu sporun ne kadar değerli olduğunun göstergesidir.

KÖKBÖRÜ

Orta Asya halk kültüründe, özellikle Türk topluluklarında atla oynanan bir tür yarıştır. Oyun iki takım arasında oğlağın at üstünde belirli bir yere kadar götürülmesi şeklindedir. Oğlağı taşıyan atlıyla beraber diğer oyuncular da oğlağı kapmak için yarışır. Bu oyunu en çevik ve atına en iyi hâkim olan takım kazanır.

Orta Asya Türklerinde Kökbörü oyunu “kökbörü” (bozkurt) tabiriyle bağlantılıdır. Oyun tarzı kurdun avlanmasına benzetilmiş ve bu şekilde ortaya çıkmıştır.

Görsel 7.33: Kökbörü oyunundan bir görüntü

DEĞERLENDİRME SORULARI

1. Oğuz Kağan Destanı'nda devlet nasıl anlatılmaktadır?
2. Dede Korkut Hikâyeleri'nin Türk kültürü açısından önemi nedir?
3. Türklerde hangi ata sporları vardır?
4. Nevruz Bayramı'nın Türk dünyasında kutlanması hakkında bilgi veriniz.
5. On İki Hayvanlı Türk Takvimi'nin eski Türklerin sosyal ve ekonomik hayatıyla ilişkisini tartışınız.

SÖZLÜK

- A -

Abbasiler: Emevi hanedanından sonra başa gelerek Halifeliği beş asırdan fazla (750-1258) elinde tutan hanedan.

Afganistan: Orta Asya'nın güneyindeki bir ülkedir. Doğu ve güneyde Pakistan, batıda İran, kuzeyde Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan, doğuda da ufak bir sınırla Çin ile çevrilidir.

Ahameniş Hanedanı: Kadim Pers (Fars) devletidir. Hanedan MÖ 550-330 yıllarında Asya'nın batı kısmında hüküm sürmüştür.

Altaylılar: Türk halklarından biridir. Çoğunluğu Rusya Federasyonu'ndaki Altay Cumhuriyeti ve Altay Kray'da, bir kısmı Tuva'da yaşamaktadırlar.

Altay Dağları: Orta Asya'da, Kazakistan, Rusya (Sibirya), Moğolistan ve Çin'in sınırlarında yer alan sıradağlar. Uzunluğu kuzeyden güneydoğuya doğru 2000 km mesafeyi oluşturur.

Altay Dil Ailesi: Türk, Moğol, Tunguz-Mançu, Japon (?) ve Kore (?) dil gruplarından oluşur. Bu diller Avrupa'dan Orta Doğu'ya ve Orta Asya'dan Uzak Doğu'ya kadar uzanan coğrafyada konuşulan dilleri kapsayan bir dil ailesidir.

Amuderya: Tarihi adları Amu, Ceyhun. Pamir Dağlarından başlar, Tacikistan, Özbekistan ve kuzeydoğu Afganistan sınırları tarafından geçtikten sonra Türkmenistan ve Özbekistan'dan geçerek Aral Gölü'ne dökülür.

Anadolu: Diğer adıyla Küçük Asya, Asya kıtasının en batısında Karadeniz, Akdeniz ve Ege Denizi arasında kalan bir yarımadadır. Türkiye'nin Asya kıtasında

kalan topraklarının adı olarak kullanılır.

Aral Gölü: Kazakistan-Özbekistan (Karakalpakistan) sınırları içinde olan Orta Asya'daki en büyük göldür.

Araplar: 400 milyona yakın nüfusu ile Orta Doğu'nun en kalabalık halkıdır. Akdeniz'in güneydoğusu, Kuzey Afrika, Büyük Sahra ve Sudan, Irak ve Arap Yarımadası'nı içeren geniş bir coğrafyada yaşarlar.

Arap Yarımadası: Asya'nın güneybatısı ve Afrika'nın kuzeydoğusunda yer alan yarımadadır.

Atabey: Selçuklu Devleti'nde şehzadeleri eğitip yetiştiren memurlar. İlk defa Selçuklularda kullanılmış, ancak önceki Türk-İslam devletlerinde de bu vazifeyi gören memurlar bulunmuştur.

Atabeyler Hanedanı: Diğer adı İldenizliler. 1136-1225 yılları arasında Kuzey ve Güney Azerbaycan'da hüküm sürmüştür. Önce Nahçıvan, sonradan Tebriz başkentlik yapmıştır.

Avesta: Zerdüşçülüğün kutsal kitabıdır. 21 kitaptan oluşmakta iken Büyük İskender'in işgali sırasında yok olan kitaplardan yalnızca Yasna, Visparad ve Vendidad kalmıştır.

Avrasya: Avrupa ile Asya'yı kapsayan coğrafi bölgeye verilen isim. Avrupa ile Asya (yani Avr ile Asya) sözcüklerinin birleşmesidir.

Azak Denizi: Karadeniz'in kuzeydoğusunda yer almaktadır. Kerç Boğazı ile Karadeniz'e bağlanan bir iç denizdir.

Azerbaycan: Batı Asya ile Doğu Avrupa'nın kesişim noktası Kafkasya'da bulunan

ülkedir. Doğusu Hazar Denizi, kuzeyi Rusya, kuzeybatısı Gürcistan, batısı Ermenistan, aynı zamanda Nahçıvan vasıtasıyla Türkiye ve güneyi İran ile komşudur.

- B -

Baktريا: Diğer adı Toharistan. Hind-kuş Dağları ve Amuderya Nehri arasında yer alan, merkezi Belh şehri (Kuzey Afganistan) olan tarihî bölge. Güney Özbekistan, Güney Tacikistan ve Kuzey Afganistan'ı kapsamıştır.

Balkaş Gölü: Kazakistan'ın merkezi kısmında yer almaktadır. Beslendiği kaynaklar İli, Karatal, Lepsi, Aksu ve Ayaköz ırmaklarıdır.

Basra Körfezi: Diğer adı Fars Körfezi. Arabistan Yarımadası ile İran'ın güneybatısı arasında kalan, Hint Okyanusu'na bağlı körfez.

Baykal Gölü: Dünyanın en derin gölüdür. Eski Türkçe'de Bayköl olarak geçmektedir. Sibirya'nın güneyinde, Rusya Federasyonu'na bağlı Irkutsk İli ve Buryatya arasında yer alır.

Bizans: Diğer adı Doğu Roma İmparatorluğu. Ortaya çıkışı, İmparator I. Constantinus'un başkenti Roma'dan bugünkü İstanbul'a taşınmasıyla ilişkilidir.

Budizm: Bugün yaklaşık 500 milyonu aşkın inananı bulunan bir dindir. İlk önce Hindistan'da ortaya çıkmış, daha sonra zaman içinde Güneydoğu ve Doğu Asya'da (Çin, Japonya, Kore, Moğolistan, Nepal, Sri Lanka, Tayland ve Tibet) yayılmıştır.

Büyük Bulgar Hanlığı: Bizans kaynaklarına göre Onoguria. Kök Türklerin yıkılması ve Avarların zayıflamasıyla bağımsız olmuştur. Bulgarlar Türk boylarının birleşmesiyle 630 yılında ortaya çıkmıştır. Kubrat Han tarafından kurulan

devlet onun ölümü ve Hazarların baskısı sonucunda yıkılmıştır.

- C -

Celayirî: 1340'lu yıllarda bugünkü Irak ve İran topraklarında Büyük Hasan tarafından kurulmuş devlet. Başlangıçta İlhanlılar devletinde önemli mevkiye sahip olan Türk-Moğol Celayir boyunun önderi olmuştur.

Cungarya: Orta Asya'da, kuzeyde Altay ile güneyde Tanrı Dağlarının doğu kesimi arasında yer alan kurak bölge. Çin'deki Sincan-Uygur Özerk Bölgesi'nin (Doğu Türkistan) kuzey yarısını oluşturur.

- Ç -

Çu nehri: Orta Asya'da Kuzey Kırgızistan ve Güney Kazakistan'dan akan, uzunluğu 1300 kilometre bir nehirdir.

- D -

Deşt-i Kıpçak: Farsça Kıpçak bozkırı anlamına gelir. Dinyester ile İrtiş nehirleri arasındaki bozkır bölgenin tarihî adı.

Dicle Nehri: Türkiye'de doğar ve Irak topraklarına geçerek orada Fırat'la birleşir ve Şattularap'ta Basra Körfezi'ne dökülür.

Doğu Avrupa: Avrupa kıtasının doğu kesimi. Baltık Denizi'nden Adriyatik Denizi'ne kadar uzanan bölgedir.

Doğu Türkistan: Orta Asya'nın orta bölümünde yer alan büyük Türkistan'ın doğu kesimidir. Çin'deki Sincan-Uygur Özerk Bölgesi'nin tarihî coğrafi adıdır.

Don Nehri: Rusya Federasyonu'nun başlıca nehirlerinden birisidir. Orta Dönem Türkçesindeki şekli Tın'dır. Moskova'nın güneydoğusunda doğar, Azak Denizi'ne dökülür.

Dunhuang: Çin'in Kansu eyaletinde bulunan tarihî bir bölgedir.

- E -

Elbistan: Türkiye'de Kahramanmaraş iline bağlı en büyük ilçedir. Akdeniz, İç Anadolu ve Doğu Anadolu bölgelerinin kesiştiği noktada yer alır.

Emeviler: Dört Halife Dönemi'nden (632-661) sonra Müslüman Arap devletine egemen olan hanedan. Abbasiler tarafından yıkılıncaya değin 661-750 yılları arasında hüküm sürdüler.

Erdebil: İran'daki Güney Azerbaycan bölgesinde Erdebil Eyaleti'nin yönetim merkezi olan şehirdir.

Eyyubiler Devleti: Mısır'da 1171-1250 yıllarda hüküm sürmüştür. Selahaddin Eyyubi'nin kurduğu Türk ve Arap karışımı Sünnî İslam Hanedanıdır. Bir süre Mısır, Suriye, Irak, Hicaz ve Yemen'i egemenliği altında tutmuştur.

- F -

Fakih: İslam hukuku ile uğraşan kişi.

Fırat Nehri: Türkiye, Suriye ve Irak topraklarından geçerek Dicle Nehri ile birleşip Şattül-Arab'ı oluşturur ve Basra Körfezi'ne dökülür.

- G -

Gandhara Bölgesi: Tarihî Kuzey Hindistan'da milattan önceki dönemlerden İslam'a kadar yaşanan kültür bölgesidir. Toprakları Pakistan'ın kuzey vilayetlerine denk gelir.

Gobi Çölü: Orta Asya'daki en büyük çöl, Moğolistan'ın güneyi ve Çin'in kuzeybatısındaki bölgeleri içine alır.

Gürgen: Diğer adı Cürcan. İran'ın kuzeydoğusunda, Hazar Denizi'nin güney-

doğusunda yer alan şimdiki Gülistan Eyaleti'ndeki tarihî bölge.

- H -

Han Hanedanı: Çin'de MÖ 206 -MS 220 tarihleri arasında hüküm sürmüştür. Çin kültürünün zirve döneminden biri olarak kabul edilir. Günümüzde hanedanının onuruna Çinliler kendilerini Han-zu (Han insanı) olarak adlandırır.

Hangay Dağları: Orhun Yazıtları'nda Kadırkan olarak geçen ve Moğolistan'ın orta kesimindeki sıradağlar.

Harezmi: Amuderya Nehri'nin aşağı havzasında bulunan tarihî bölge. Bugünlerde büyük bir kısmı Özbekistan'da, bir kısmı ise Türkmenistan sınırlarında yer almaktadır.

Hazarlar: 630-965 yılları arasında İdil (Volga) kıyıları ve Kırım Yarımadası arasında imparatorluk kuran bir Türk boyudur.

Hazar Denizi: Diğer adı Kaspîy. Batıda Azerbaycan ve Rusya, kuzeydoğu ve doğuda Kazakistan, doğuda Türkmenistan, güneyde İran toprakları ile çevrelenir.

Hindikuş Dağları: Asya'da Afganistan'ın merkezi ile Pakistan'ın kuzeyi boyunca uzanan 800 km'lik dağ sırası.

Horasan Bölgesi: İran'ın kuzeydoğu, Afganistan'ın kuzeybatı ve Türkmenistan'ın güney kısımlarını içeren tarihî bölge.

Hotan: Çin'deki Sincan-Uygur Özerk Bölgesi'nin güneybatısında yer alan tarihî bir bölgedir.

Hristiyanlık: Orta Doğu kökenli, tek tanrılı din. İsa'nın adına atfen İsevîlik, memleketine atfen Nasranîlik de denir. İki milyardan fazla inananı ile dünyanın en yaygın dinidir. İsa Peygamber tarafından

miladi I. yüzyılda Filistin’de ortaya konmuştur.

- İ -

İdil: Şimdiki adı Volga. Uzunluğu takriben 3500 km. İdil, Moskova ile Saint Petersburg arasında başlar ve Hazar Denizi’ne dökülür. Havzasında Çuvaşistan, Tataristan ve Başkortostan gibi Türk ülkeleri yer alır.

İli Nehri: Orta Asya’da Kazakistan güneydoğusu ve Sincan-Uygur Özerk Bölgesi’nin batı bölümlerinden geçen bir nehir.

İndus Nehri: Çin’deki Tibet Plato-su’ndan başlayarak batıya doğru Doğu Hindistan üzerinden devam edip Pakistan’a ulaşır ve Umman Denizi’ne dökülür.

İpek Yolu: Geçmişte Çin’den başlayarak Anadolu (Küçük Asya) ve Akdeniz aracılığıyla Avrupa’ya kadar uzanan dünyaca ünlü tarihî ticaret yoludur.

İrtiş Irmağı: Moğol Altay Dağlarından başlayarak Sincan-Uygur Özerk Bölgesi içinden kuzeybatıya doğru akarak Zaysan Gölü üzerinden Kazakistan ve Batı Sibirya’dan geçer.

- K -

Kağan: Türk ve Moğol devletlerinde hükümdarlar tarafından kullanılan en yüksek unvan. Juan-Juan (Avarlar) döneminden beri Türk devlet kültüründe bu sözcük bulunagelmıştır.

Kağanlık: Geniş toprakları kapsayan ve pek çok topluluğu yöneten siyasi bir birlikdir.

Kansu / Gansu: Çin’in bir eyaletidir. Kuzeyi Moğolistan, güneyi Çinghay, Siçuan eyaletleri, doğusu Ningxia Özerk Bölgesi, Shanxi eyaleti ve İç Moğolistan

Özerk Bölgesi, batısı Sincan-Uygur Özerk Bölgesi ile çevrilidir.

Karluklar: Kalabalık eski Türk boylarından biridir. Dilleri Yeni Uygurca ve Özbekçeye yön vermiştir.

Karpat Dağları: Doğu Avrupa’daki sıradağlardan biri. Çek Cumhuriyeti, Slovakya, Polonya, Ukrayna ve Romanya olmak üzere beş ülkenin toprakları üzerinde yer alır.

Kâşgar: Çin’de Sincan-Uygur Özerk Bölgesi’nin batısında yer alan tarihî bir vaha şehridir.

Kıpçaklar: Diğer adı Kumanlar. Kalabalık eski Türk halklarından biridir. Dilleri üç kol hâlinde gelişim göstermiş ve daha sonra da Kıpçak dillerine kaynaklık etmiştir.

Kuban Irmağı: Rusya Federasyonu’nda Kafkasya’nın kuzeybatısında yer alır. Kafkas Dağlarında Elbruz’dan doğar ve Azak Denizi’ne dökülür.

Kumul: Çince adı Hami. Çin’de Sincan-Uygur Özerk Bölgesi’nin doğusunda İpek Yolu’nun Taklamakan kuzeydoğu güzergâhında yer alan tarihî bir vaha şehridir.

Kuzey Afrika: Afrika kıtasının kuzeyindeki bölgeye verilen isim. Bugün burada Fas, Cezayir, Tunus, Libya, Mısır ve Sudan devletleri bulunmaktadır.

Kuzey Hindistan: Şimdiki Hindistan’ın kuzeyi, bugünkü Pakistan ve Afganistan’ın doğu kısımlarını kapsayan tarihî bölge.

Kuzey Kafkasya: Avrupa kıtasının güneydoğu ucunda, Asya ile sınırı olan bir bölgedir. Rusya Federasyonu sınırları içindedir. Burada Rusya’ya bağlı 7 ayrı

cumhuriyet (Dağıstan, Çeçenya, Kabartay-Balkarya, Kuzey Osetya, Adigeys, İnguşya, Karaçay-Çerkesya) ile il statülerinde olan Krasnodar ve Stavropol Kray yöreleri bulunur.

Kuzey Karadeniz Bölgesi: Karadeniz'in kuzey kıyısından, Güney Rusya'daki Kuban Nehri ve Don Steplerinden ta Kuzey Kafkasya'ya kadar uzanan bölge.

- M -

Manihaizm: III. yüzyılda Pers İmparatorluğu içinde Mani tarafından kurulmuş ve kısa sürede hızla yayılmıştır. Mani dini en parlak dönemini VIII. yüzyılda Uygur Kağanlığı'nın resmî dini olarak ilan edilmesi ile yaşamıştır.

Maveraünnehir: Orta Asya'da, Ceyhun (Amuderya) ve Seyhun (Sirderya) nehirleri arasında kalan tarihî bölge. Bugün bu bölge Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan arasında bölünmüştür. İslam uygarlığının geliştiği bu bölgede Semerkant ve Buhara kentleri önemli kültür merkezleri olmuştur.

Mezopotamya: Orta Doğu'da Dicle ve Fırat nehirleri arasında kalan tarihî bölge. Mezopotamya günümüzdeki Irak, kuzeydoğu Suriye, Güneydoğu Anadolu ve Güneybatı İran topraklarından oluşmaktadır.

Moğolistan: Doğu ve Orta Asya'da bulunan bir ülkedir. Ülkenin kuzeyinde Sibirya (Rusya), güneyinde, doğusunda ve batısında Çin vardır. Burada Büyük Hun imparatorluğu, Juan-Juan (Avar), Kök Türk, Uygur, Kırgız ve Karahitay devletleri hüküm sürmüştür. Cengiz Han'ın liderliğinde 1206'da ilk Büyük Moğol Devleti'nin kurulduğu bir bölgedir.

Moğolistan Hanlığı: Çağatay ulusundan sonra XIV. yüzyılın ortalarında Yedisu ve Doğu Tanrı Dağı bölgelerinde yaşayan

Türk boylarından oluşan bağımsız bir devlettir.

- O -

Oğuzlar: Oğuz Kağan Destanı'na göre 24 boy ve Kâşgarlı Mahmut'un Divân-ı Lügâti't-Türk eserine göre 22 boydan oluşan Orta Asya kökenli kalabalık Türk halkı. Günümüzde Türk toplulukları nüfusunun çoğunluğu Oğuz Türkleridir.

Onon Nehri: Sibirya (Rusya) ile kuzeydoğu Moğolistan arasında 818 km uzunluğundaki bir nehir.

Ordos: Kuzey Çin'de, İç Moğolistan Özerk Bölgesi'nin güney bölümündeki bölge. Huang-ho Nehri'nin kuzey kıvrımı içindeki bölgeyi kaplar.

Orhun Vadisi: Merkezî Moğolistan'daki Orhun Nehri'nin vadisidir. Orhun Nehri Baykal Gölü'ne kadar uzanan Selengi Irmağı'na akar.

Orta Asya: Dar anlamıyla beş ülke Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan'ı tanımlar. Geniş anlamda ise adı geçen beş cumhuriyet, Afganistan, Pakistan'ın kuzeyi, Çin'in batısı (Doğu Türkistan ve Tibet), Moğolistan ve Rusya'nın bir kısmı ile kuzeydoğu İran'ı (Horasan) içerir.

- Ö -

Ötüken: Türk ve Moğol tarihlerinde kutsal yer. Orhun nehri kaynaklarını bu bölgeden alır. Kök Türk Kağanlığı'nın da başkenti bu yörede kurulmuştur.

- P -

Part İmparatorluğu, Partia: İran'ın kuzeydoğusunda yer alan tarihî devlet (MÖ III. yüzyıl-MS III. yüzyıl). İmparatorluk İran'ın tamamı, Ermenistan, Irak, Gürcistan, Türkmenistan, Afganistan, Azer-

baycan, Arap ülkeleri ve Basra Körfezini kapsıyordu.

- S -

Sarı Nehir: Çince adı Huang-ho. Çin'in Yangtze'den sonra ikinci ve dünyanın en uzun altıncı nehridir. Uzunluğu 5.464 km olup Çin'in batısından Bohai denizine akar.

Sasani İmparatorluğu: 2. Pers İmparatorluğu'nun adıdır (226-651). Sınırları bugünkü İran, Irak, Ermenistan, tarihî Kuzey Hindistan, Türkiye'nin doğu bölgesi, Suriye'nin bir kısmı, Kafkaslar, Orta Asya'nın güneybatı kısmı ve Arabistan'ın tamamını kapsıyordu.

Sayan Dağları: Kök Türk Kağanlığı devrindeki adı Kögmen. Moğolistan'ın kuzeybatısında, Sibirya'nın güneyindeki sıra dağlardır.

Sibirya: Rusya Federasyonu'na bağlı dağlık ve ormanlık bölge. Kuzeyinde Kuzey Buz Denizi, doğusunda Pasifik Okyanusu, güneyinde Kazakistan, Moğolistan ve Mançurya ve batısında Ural Dağları bulunur. Esas olarak üç bölgeye ayrılır: Batı Sibirya, Doğu Sibirya ve Rusya'nın Uzak Doğusu.

Sirderya: Tarihî adlarından biri Seyhun. Orta Asya'da bir nehirdir. Irmak Tanrı Dağlarından başlar. Kırgızistan'daki Narın Nehri ile Kara Derya nehirleri Fergana Vadisi'nde birleşerek Sirderya'yı oluştururlar. Uzunluğu 2,212 km olan nehir Aral Gölü'ne dökülür.

Soğd: Diğer adı Soğdiana. Orta Asya'da Zerefşan nehri havzasındaki Pencikent (Tacikistan), Özbekistan'daki Semerkant, Buhara ve Kaşkaderya Nehri havzasındaki Keş (Şehrisebz) ve Nahşep (Karşı) vilayetlerini içine alan tarihî bölge.

Sui Hanedanı: 581-618 yılları arasında Çin'e hâkim olmuştur. Bu dönemde Kök Türkler ile savaş hâlinde olan hanedan iç isyanların artmasından sonra yıkılmıştır.

- Ş -

Şad: Eski Türk Kağanlıkları döneminde kullanılan unvan. Tegin – şehzadeler ordu komutanlığına tayin edilince bu unvanı almışlardır.

- T -

Talas Irmağı: Kırgızistan'ın Talas ilinde başlayıp batıya Kazakistan'a doğru akar. Kazakistan'ın Taraz şehriden geçer ve kumlara iner.

Tang Hanedanı: Çin'de hüküm sürmüş hanedandır (618-907). Bu dönemde Çin ülkesi toprakları genişletilmiş, değişik ırk, kültür ve dinlerden halklarla ilişkiler kurulmuştur.

Tanrı Dağları: Çince adı Tien-Şan, eski Türceç Tengri tağ. Orta Asya'da bulunan büyük sıradağlardan biridir. Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Çin'in Sincan-Uygur Özerk Bölgesi'nin merkezi kısımlarına yayılır. Kuzeyde Cungarya ve Güney Kazakistan düzlükleri, güneydoğuda Tarım Havzası, güneybatıda Hisar ve Alay sıradağları ile sınırlanır.

Tarım Nehri: Çin'in Sincan-Uygur Özerk Bölgesi'nde ortalama 2.030 km uzunluğunda bir nehir.

Tegin: Eski Türk devletlerinde hükümdarın oğulları tarafından kullanılan unvan. Şehzade anlamındadır.

Tengricilik: Tanrıçılık. Türk ve Moğol halklarının en eski inancısıdır.

Tengri Kut (Şanyu): Hsiung-nu (Hun) liderlerinin kullandıkları unvan. Eski Çin

kaynaklarından belli oldukça bu unvan Tengri Qut Şanyu olup, “Gökyüzü” (“Tanrı”), “çocuk” ve “geniş sıfat” anlamına gelir ve “Gök gibi geniş Tanrı’nın oğlu” anlamını taşır.

Tie-le: Diğer adları Ting-ling, Çie-le. Eski Türk kabilelerinin genel ismidir. Aslen, güney Sibiry’a da Lena Nehri boyunca Baykal Gölü’nün batısında yaşarlardı. Millattan önce 3. yüzyılda, batıya doğru yayılmaya başlamışlardır.

Toharistan: Eski Baktriya’nın Orta Çağlardaki adı. Bugünkü Güney Özbekistan, Güney Tacikistan ve Kuzey Afganistan’i içeren tarihî bölge.

Transilvanya: Diğer adı Erdel. Bugünkü Romanya’nın batı ve orta bölgelerinin tarihî adıdır.

Tuna Nehri: Almanya’dan başlar ve Avrupa ülkelerini (Macaristan, Romanya vs.) topraklarından geçer ve Karadeniz’e dökülür.

Turfan: Doğu Türkistan’da tarihî bir bölgedir. Batısında Toksun ilçesi, kuzeybatısında Urumçi şehri, kuzeyinde Cimsar doğusunda Piçan ve güneyinde Lop Nor ilçesi ile sınırdır.

Türkistan: Orta Asya’da, batıda Hazar Denizi ve Aşağı Volga’dan başlamak üzere doğuda Moğolistan’daki Altay Dağlarına, güneyde Kopet – Hindikuş – Karakorum (Karakorum) Dağları’na, kuzeyde Aral ve Balkaş Göllerinin ötesine Kazak bozkırına kadar uzanan tarihî ülkenin adı.

- U -

Ural Dağları: Bir kısmı Rusya Federasyonun’daki Başkortostan topraklarında bulunan, Kazakistan steplerinden Kuzey Kutbu’na kadar uzanan sıradağlar. Ural

Dağları, Avrupa ve Asya’yı birbirinden ayırmaktadır.

Uzak Doğu: Asya’nın doğusundaki ülkeler. Mançurya (Kuzey-Doğu Çin), Kore ve Japonya ülkeleri kabul edilir.

- Y -

Yabgu: Diğer şekli Cabgu. Eski Türk devletlerinde hükümdar anlamında kullanılan unvan. Eski Türk devlet geleneğine göre Yabguluk sisteminde baş yönetici “Yabgu” unvanını taşımış ve mevki bakımından Kağan’dan sonra gelmiştir. Yabguluk toprakları daha çok belirli bir bölgeyle sınırlı, çoğu zaman kendinden üstün siyasi birliğin, yani bir Kağanlığın kontrolü altındaki oluşumdur.

Yakın Doğu: Hindistan ve Akdeniz arasındaki güneybatı Asya ülkelerini tanımlamakta kullanılan tabir. Orta Doğu’yu da kapsar.

Yedisu Bölgesi: Orta Asya’daki tarihî coğrafi bölge. Kuzeyinde Balkaş Gölü, kuzeydoğusunda Sasık Göl ve Ala Göl, doğusunda Cungarya Aladağları, güney ve güneybatısında ise Kuzey Tanrı Dağları yer almaktadır.

Yüeçiler: Eski etnos adı. Atayurtları Orta Asya’da Tanrı Dağları ile Kansu havalisiydi. MÖ III. yüzyılda Çin’in Kansu eyaletinde kuvvetli bir devlet kurmuşlardır.

- Z -

Zerdüştlük: Eski dinlerden biridir. Bu dindkiler tek Tanrının var olduğuna, ateşin onu simgelediğine inanırlar. O yüzden ateşe saygı gösterirler. Yaklaşık 3.500 yıl önce Zerdüş tarafından kurulmuş, Orta Asya’ya yayılarak İslam’a kadar öncü din olarak bilinmiştir.

KAYNAKÇA

Arat R. R. Kutadgu Bilig, I. Metin. – İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1947.

Azərbaycan tarixi. 7 cildə. – Bakı: “Elm”, 2007-2008.

Azərbaycan tarixi 7 cildə, 2-ci cild, Bakı, 2007.

Əfəndiyev O., Səfəvilər dövləti. – Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007.

Babayar G., Kök Türk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu - The Catalogue of coins of Tur-
kic Qaghanate. – Ankara: TİKA, 2007.

Ögel B., İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi. – Ankara: TTK Yayınları, 1984.

Bregel Y., An historical atlas of Central Asia. – Leiden – Boston: Brill, 2003.

Bünyadov Z., Atabəylər dövləti. – Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007.

Bünyadov Z., Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər), Bakı, 2007.

Çandarlıoğlu G., Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri (9. –11. Asırlar). – İstanbul, 2004.

Divanü Lügat-it Türk Tercümesi. Cilt I-IV. Çev. B. Atalay. – Ankara: TDK yayınları, 1985.

Fərzəlibəyli Ş.F., Azərbaycan və Osmanlı İmperiyası (XV – XVI əsrlər), Bakı, 1995.

Golden P. B., Türk Halkları Tarihine Giriş. Çev. O. Karatay. – Ankara: Karam, 2002.

Genç R., Karahanlı Devlet Teşkilatı. – Ankara: TTK, 2002.

Gömeç S., Kök Türk Tarihi. – Ankara: TTK, 1997.

Herodotos, Herodot Tarihi, Çev. Azra Erhat. – İstanbul: Remzi Kitabevi 1983.

Hunkan S., Türk Hakanlığı (Karahanlılar). 2. Baskı. – İstanbul, 2007.

İbn Fadlan, Seyahatnâme, Çev. R. Şeşen. – İstanbul: Bedir Yayınevi, 1995.

İnalçık H., Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600). – İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.

Kafesoğlu İ., Türk Milli Kültürü. – İstanbul, 1983.

Karoly Czegledy, Bozkır Kavimlerinin Doğu'dan Batı'ya Göçleri, Özne Yayınları, Çev. Erdal Çoban. – İstanbul 1998.

Necefli A., Akkoyunlu ve Karakoyunlu'da Kadının Devlet Yönetimi ve Diplomasideki Önemine İki Örnek: Hatun Can Begüm ve Sara Hatun (Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 285).

Piriye V.Z., Azərbaycanın tarixi – siyasi coğrafiyası, Bakı, 2006.

Saray M., Osmanlı Devletiyle Türkistan Hanlıkları Arasında Siyasi Münasebetler. Ankara: TTK, 1996.

Şərifli M.X., IX. Əsrin İkinci Yarısı – XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri, Bakı, 2013.

Taşəğlil A., Gök Tengri'nin Çocukları. Ankara: Bilge Kültür Sanat yayımevi, 2013.

Tekin T., Orhon Yazıtları. Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk. – İstanbul: Yıldız Yayınları, 2003. – 144 s.

Türkler. Cilt 1-3. İlk Çağ. Editör. Güzel H.S., Çiçek K., Koca S. - Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Türkler. Cilt 4-6. Orta Çağ. Editör. Güzel H.S., Çiçek K., Koca S. - Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Sims-Williams N., Bactrian Documents from Northern Afghanistan, I: Legal and Economic Documents. – Oxford University Press, 2000.

Sümer F. Oğuzlar (Türkmenler). Tarihleri-Boy Teşkilatı- Destanları. Ankara, 1967.

Togan Z. V., Umumi Türk Tarihine Giriş. 3. Baskı. – İstanbul, 1981.

Türk Dünyası El Kitabı, Ankara: TKAE Yay., C.:1-3, 1992.

User H.Ş., Kök Türk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları. Söz Varlığı İncelemesi. 1. Baskı. – Konya: Kömen Yayınları, 2009.

Abramzon S.M., Kırgız ve Kırgızistan Tarihi üzerine Seçilmiş Eserler. Bişkek, 1999.

Ağacanov S.G., Orta Asya Oğuz ve Türkmenlerinin Tarihi ile İlgili Yazılar. – Aşgabad: Ilum, 1969.

Amanjolov K., Rahmetov K. Türk Halklarının Tarihi. – Almatı: Bilim, 1996.

Artamonov M.İ., Hazarların Tarihi. – Leningrad: Devlet Ermitajı Basımevi, 1962.

Ahinjanov S.M., Ortaçağ Kazakistanı Tarihinde Kıpçaklar. – Almatı: Ğılım, 1995.

Bartold V.V., Orta Asya Türk Halklarının Tarihi üzerine On İki Ders // Eserler. II. Cilt, 2. Bölüm. – Moskova: Nauka, 1964. – S. 19–194.

Barfild T.J., Tehlikeli Sınır: Göçer-Konar İmparatorlukları ve Çin (MÖ 221 y. – MS 1757 y.) / Çevirenler: D.V. Rhlyadev, V.B. Kuznetsov; Bilimsel Editörü ve Önsöz Yazarı D.V. Rhlyadev.

Biruni, Ebu Reyhan. Geçmiş Kuşaklar Abideleri / Arapçadan çeviren ve notlarını yazan M.A. Salier // Biruni. Seçilmiş Eserler. I. Cilt – Taşkent, 1957.

Biçurin N.Ya. (İakinf), Kadim Çağlarda Orta Asya'da Yaşayan Halklar hakkında Bilgiler Derlemesi. 3 Cilt. – I-III. – Moskova-Leningrad: SSCB Bilimler Akademisinin Basımevi, 1950.

Bosvort K.E., Müslüman Hanedanları. Taşkent: Fan, 2007.

Buniyatov Z.M., Harzemşahlar-Anuşteginîler Devleti (1097–1231). Moskova: Nauka, 1986.

Vladimirtsov B.Ya., Moğolların Sosyal yapısı. Göçer-Konar Moğol Feodalizmi / Moğol Asıllı Halkların Tarihi ve Etnografyası Üzerine Çalışmalar. Vladimirtsov B.Ya. Derleyen G.İ. Slesarçuk. Moskova: Vostochnaya Literatura, 2002.

Gafurov B.G., Tacikler: Kadim, Eski Dönem ve Ortaçağ Tarihi. – Moskova: Nauka, 1972.

Gumilev L.N., Eski Türkler. – Moskova: Nauka, 1967.

Dosımbayeva A., Batı Türk Kağanlığı Kazak Bozkırının Kültürel Mirası. – Almatı, 2007.

Cumanaliyev T. D., Kadım Çağlardan XVII yy. kadar Tanrı Dağları Konargöçerlerinin Siyasal Tarihi Üzerine Yazılar. – Bişkek, 2007.

Ziyo A., Özbek Devletçiliği Tarihi (En Kadim Devirden Rusya İşgaline kadar). – Taşkent: Şark, 2001.

Zuyev Yu. A., Eski Türkler: Tarih ve İdeolojisi Üzerine Yazılar. – Almatı: Dayk-Press, 2002.

Kazak Devletçiliğinin Tarihi (Kadim Devir ve Ortaçağ). – Almatı: Ç. Velihanov adına Tarih ve Etnoloji Enstitüsü, 2007.

Kazakistan Tarihi (Kadim Devirden Bugüne kadar): beş cilt; Editörler: K.S. Aldajumanov, M.H. Asilbekov, J.K. Kasımbayev vb. – Almatı: Atamura, 2002.

İshakov D.M., XV–XVI yy. Türk-Tatar Devletleri. – Kazan: Tataristan Cumhuriyetinin Milli Bilimler Akademisi: 2004.

Kamoliddin Ş.S., Samanîlerin Atalarının Dinî Aidiyeti // Kültürel Değerler. 2004–2006. Geçmişte ve Günümüzde Orta Asya. – Sankt-Petersburg, 2008. S. 13–21.

Klyaştorıny S.G., Sultanov T.İ. Devlet ve Avrasya Bozkırlarının Halkları. Kadim Devir ve Ortaçağ. – Sankt-Petersburg, Petersburg Şarkiyatı, 2004.

Kradin N.N., Skrınnikova T.D. Cengiz Han İmparatorluğu. – Moskova: Vostochnaya Literatura, 2006.

Kumekov B.E., Arab Kaynaklarına göre IX – XI Kimekler Devleti. – Alma-Ata: Nauka, 1972.

Kıçanov E.İ., Hunlardan Mançulara kadar Göçer-Konar Devletler. – Moskova: Vostochnaya Literatura, 1997.

Küner N.V., Güney Sibirya, Merkez Asya ve Uzakdoğu Halkları hakkında Çinlilerin Haberleri. – Moskova: Vostochnaya Literatura, 1961.

Reşid'ed-Din., Salnameler Derlemesi. I. Cilt, 1. Kitap / Farsçadan çeviren L.A. Hetagurov. – Moskova-Leningrad: SSCB Bilimler Akademisinin Basımevi, 1952. Trepavlov V.V. XIII Moğol İmparatorluğunun Devlet Düzeni: Tarihsel Süreklilik Meselesi. – Moskova: Nauka, 1993.

Hocayev A., Eski Türkler Tarihinden (Kadim Çin Kaynaklarının Bilgileri). – Taşkent: Tafakkur, 2010.

Şoniyofov K.Ş., Kang Devleti ve Kanglılar. – Taşkent: Fan, 1990.